

The Early Period Ismailî Jurist Kâdî Nu'mân Abu Hanîfa's *Ikhtilâf Usûl al-Madhâhib* and Its Place in the History of Fiqh

Adnan Koşum^{1,a,*}

¹Department of Islamic Law, Faculty of Theology, Süleyman Demirel University, İsparta, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 28-01-2023

Accepted: 10-05-2023

Published: 15-06-2023

Pub Date Season: June

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

The early period Ismaili jurist Al-Qādî al-Nu'mân appears as an important figure in the formation of Ismaili jurisprudence. There is very little information about Kādî Nu'mân's family, childhood, education and intellectual environment. His full name is Abû Hanîfah Nu'man b. Muhammad b. Mansûr al-Qādî at-Tamîmî Al Qayrawânî. He was born around 290/903 (late 3rd (9th) century) into an educated family in Qayrawan in North Africa. There are different opinions about the sect he belonged to when he was growing up. On the other hand, it is difficult to say for certain whether Nu'mân received education in the Ismaili sect due to the understanding of taqiyya in the madhhab. However, it is understood from the basic jurisprudence texts Nu'mân wrote that he most likely did not receive a Sunni education. Historians refer to him as 'Qadi Nu'mân or Abu Hanifah al-Shi'î' in order not to confuse him with the imam of the Hanafi school.

Qādî Nu'mân served at different levels of the Fatimid State. Around 313/925, he entered the service of the first Fatimid caliph, Mahdî (r. 909-934 CE/297-322 AH), as a copyist and secretary. During the reigns of the third caliph Mansur and the fourth Fatimid caliph Mu'izz (d. 365/975), Qādî Nu'mân first served as a judge in Tripoli and then in Mansouriya, the Fatimid capital. After the Fatimids conquered Egypt and the center of government was moved to Cairo, Qādî Nu'mân was appointed by the fourth caliph Mu'izz as the head of the appellate courts (mazâlim). Qadi Numans career was at the peak in the period of Caliph Muiz. Qādî Nu'mân worked as a judge in the Fatimid State for about twenty-six years and continued this duty until his death in 363 (973). After the fall of the Fatimid caliphate, there haven't been any other Fatimid or Ismaili jurists.

Qādî Nu'mân is considered by contemporary Ismaili writers as a figure who systematically transformed Ismaili fiqh into an independent sect of fiqh. It can be said that Ismaili fiqh was developed through his works in the Fatimid period. His works continued as the main references in the fiqh studies and after the Fatimid period. With the death of Qādî Nu'mân, the period of ijtihād in Ismaili fiqh and its the establishment phase of Ismaili fiqh came to an end; The sect, in which esoteric interpretations were at the forefront, emerged as a distinctive school of fiqh by discarding ambiguity.

Qādî Nu'mân was a very productive writer. He wrote important works related to the field of furu al-fiqh and usûl al-fiqh. Among his works, *Ikhtilâf usûl al-madhâhib* is undoubtedly one of the most important works in the early history of fiqh methodology. The work in question, which was originally written with the aim of rejecting the Sunni fiqh method, discusses the approaches of the Sunni schools of fiqh on *ikhtilâf*, *taqlid*, *ijma*, *nazar*, *qiyas*, *istihsan*, *ijtihād* and *ra'y* in a polemical manner. It reveals the differences of the Ismaili method from the Sunni method in terms of the sources on which the fiqh is based, the authority to make *ijtihād* and the theory of interpretation of the texts. Qādî Nu'mân examined the relationship between reason and revelation in general and the role of religious authority in comprehending and interpreting the texts while criticizing Sunni methods. *Ikhtilâf usûl al-madhâhib* has the characteristics of the works of development period as a form. It is possible to observe the question-answer and dialectic form which can be seen in the works of the development period throughout the work in question. Qādî Nu'mân endeavoured to persuade his opponents with a dialectical and argumentative style. Again, he replied to the Sunnis, who were his interlocutors, with their own proofs. In addition to these, *Ikhtilâf usûl al-madhâhib* has a unique feature in the matter of content. Because it is not very familiar to any Sunni handbook of usûl al-fiqh. It does not mention the *hâss*, *âmm*, *ijma*, *qiyas*, *amir*, *nahy*, *alfaz* *bets*, etc. The text is very similar to the Ahbari movement of the Jafari sect for it rejects all forms of *ijtihād*. It was written at a time when fiqh was not yet stable. *Ikhtilâf usûl al-madhâhib* gives us crucial information about the development of different usûl and fiqh sources in the middle of the fourth century. However, what is interesting here is that the information he gives about Ismaili method and fiqh is very little compared to the one about Sunni method and fiqh. Much of it centered on Sunni thought and its rejection. However, his ultimate goal was to defend the Ismaili doctrine.

Ikhtilâf usûl al-madhâhib has shown us that Shiite works are as valuable as Sunni works in shedding light on the historical development of Sunni method of fiqh. The most important contribution of the work to fiqh is that it illuminates the early history of fiqh, the period of approximately one and a half centuries after Shafî'i's death. In addition, it has been understood from the aforementioned work that the Sunni fiqh method is at an advanced level in terms of development in the early period.

Keywords: Islamic Law, Usûl al-Fiqh, Ijtihād, Taqlid, Ijma, Analogy, Kādî Nu'mân, *Ikhtilâf Usûl al-Madhâhib*

Erken Dönem İsmailî Fakihî Kadı Nu'mân Ebû Hanîfe'nin *İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib* Adlı Eseri ve Fıkıh Usûlü Tarihindeki Yeri

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş: 28-01-2023

Kabul: 10-05-2023

Yayın Tarihi: 15-06-2023

Yayın Sezonu: Haziran

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Adnan Koşum).

ÖZ

Erken dönem İsmailî fakihî Kadı Nu'mân İsmailî fıkıhının teşekkülünde önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadı Nu'mân'ın ailesi, çocukluğu, eğitimi ve yetiştiği entelektüel ortam hakkında bilgiler çok azdır.

Tam adı Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr el-Kadî et-Temîmî el-Kayrevânî'dir. O, 290/903 civarında (3. (9.) yüzyılın sonlarına doğru) Kuzey Afrika'da Kayrevân'da eğitilmiş bir ailede doğmuştur. Yetişme çağında iken mensup olduğu mezhep hakkında farklı kanaatler mevcuttur. Diğer taraftan mezhepteki takkiye anlayışı yüzünden Nu'mân'ın İsmailî mezhebinde eğitim alıp almadığını kesin olarak söylemek zordur. Ancak Nu'mân'ın kaleme aldığı temel fikhî metinlerden, büyük ihtimal, Sünnilik eğitimi almadığı anlaşılmaktadır. Tarihçiler onu Hanefî mezhebinin imamı ile karıştırmamak için Kadı Nu'mân veya Ebû Hanîfe eş-Şî'i diye zikretmektedir.

Kadı Nu'mân, Fatimî Devleti'nin değişik kademelerinde hizmette bulunmuştur. 313/925 yılı civarında ilk Fatimî halifesi Mehdi'nin hizmetine müstensih ve sekreter olarak girmiştir. Üçüncü halife Mansur ve dördüncü Fatimî halifesi Muiz'in hükümdarlıkları sırasında Kadı Nu'mân önce Trablus, sonra da Fatimî başkenti Mansuriye'de yargıçlık yapmıştır. Fatimîler Mısır'ı fethettikten ve hükümet merkezi Kahire'ye taşındıktan sonra, Kadı Nu'mân dördüncü halife Muiz tarafından mezalim mahkemesine başkan olarak tayin edilmiştir. Halife Muiz dönemi Kadı Nu'mân'ın kariyerinin zirvesidir. Kadı Nu'mân Fatimî Devleti'nde yaklaşık yirmi altı yıl kadılık görevinde bulunmuştur ve vefat tarihi olan 363 (973) yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Fatimî hilafetinin düşmesinden sonra, ondan başka herhangi bir Fatimî veya İsmailî fakihî bilinmemektedir.

Kadı Nu'mân'ı, günümüz İsmailî yazarları İsmailî fıkıhını sistematik şekle sokarak bağımsız bir fıkıh mezhebine dönüştüren bir figür olarak telakki etmektedir. Fatimî döneminde İsmailî fıkıhın, onun çalışmaları aracılığıyla geliştirildiği söylenebilir. Onun fıkıh alanındaki eserleri, Fatimîler dönemi ve sonrasında bu alandaki ana referanslar olarak devam etmiştir. Kadı Nu'mân'ın ölümü ile İsmailî fıkıhında ictihad dönemi ve İsmailî fıkıhının kuruluş aşaması sona ermiş; batınî yorumların ön planda olduğu mezhep, muğlaklıktan kurtularak belirgin bir fıkıh okulu olarak ortaya çıkmıştır.

Kadı Nu'mân, çok üretken bir yazardır. O furu fıkıh ve usulü fıkıh alanına ilişkin önemli eserler kaleme almıştır. Onun çalışmaları arasında *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, kuşkusuz fıkıh usûlünün erken tarihinin en önemli eserlerinden biridir. Esas itibarıyla Sünnî fıkıh usûlüne bir reddiye amacıyla yazılmış olan söz konusu eser, Sünnî fıkıh usûlü ekollerinin ihtilâf, taklid, icmâ, nazar, kıyas, istihsan, ictihad ve re'ý konularındaki yaklaşımlarını polemik tarzında ele almaktadır. İsmailî yöntemin fıkıhın dayandığı kaynaklar, içtihat yapacak otorite ve nasları yorumlama teorisi bakımından Sünnî yöntemden farklılıklarını ortaya koymaktadır. O, genel olarak akıl vahiy arasındaki ilişkiyi, dini otoritenin nasları anlama ve yorumlamadaki rolünü Sünnî yöntemleri eleştirirken irdelemiştir.

İhtilâfu usûli'l-mezâhib biçim olarak gelişim dönemi eserlerin özelliğini taşımaktadır. Gelişim dönemi eserlerinde görülen soru-cevap ve diyalektik formu söz konusu eser boyunca görmek mümkündür. Kadı Nu'mân diyalektik ve cedelci bir üslupla muhaliflerine üstün gelmeye ve onları ikna etmeye çalışmıştır. Muhatabı olan Sünnîlere yine onların delilleriyle cevap vermiştir. Bunların yanında *İhtilâfu usûli'l-Mezâhib*, muhteva itibarıyla de kendine has bir özelliğe sahiptir. Zira o, herhangi bir Sünnî fıkıh usûlü el kitabına çok benzememektedir. Hâs, âmm, icmâ, kıyas, emir, nehiy, elfaz bahisleri vs.'den söz etmemektedir. Metin, içtihadın tüm biçimlerini reddetmesi bakımından, Caferî mezhebinin Ahbârî hareketine oldukça benzemektedir. Fıkıhın henüz istikrar bulmadığı bir zamanda yazılmıştır. *İhtilâf* bize, dördüncü yüzyılın ortalarında farklı usûl ve fıkıh kaynaklarının gelişimiyle ilgili olarak önemli bilgiler verir. Ancak burada ilginç olan, İsmailî usûl ve fıkıh düşüncesiyle ilgili verdiği bilginin, Sünnî usûl ve fıkıh hakkındaki bilgiye oranla çok az olmasıdır. Onun büyük bir kısmı, Sünnî düşüncüyü ve onlara reddiyeyi merkez almıştır. Ancak onun nihai hedefi İsmailî doktrinini savunmaktır.

İhtilâfu usûli'l-mezâhib, Sünnî usûlü fıkıhının tarihsel gelişimine ışık tutmada Sünnî eserler kadar Şîi eserlerinin de önemli olduğunu bize göstermiştir. Eserin fıkıha en önemli katkısı, Şafii'nin ölümünden sonraki yaklaşık bir buçuk yüzyıllık süreyi, fıkıh usûlünün erken tarihlerini aydınlatmasıdır. Ayrıca adı geçen eserden Sünnî fıkıh usûlünün erken dönemde gelişim olarak ileri bir düzeyde olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usûlü, İctihad, Taklit, İcma, Kıyas, Kadı Nu'mân, İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib

✉ adnankosum@sdu.edu.tr

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5205-2388>

Cite: Koşum, Adnan. "The Early Period Ismailî Jurist Kâdî Nu'mân Abu Hanîfa's Ikhtilâf Usûl al-Madhâhib and Its Place in the History of Fiqh". *Cumhuriyet Theology Journal* 27/1 (June 2023), 3-16. <https://doi.org/10.18505/cuid.1243778>

Atf: Koşum, Adnan. "Erken Dönem İsmailî Fakihî Kadı Nu'mân Ebû Hanîfe'nin İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib Adlı Eseri ve Fıkıh Usûlü Tarihindeki Yeri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2023), 3-16. <https://doi.org/10.18505/cuid.1243778>

Giriş

Çalışmamızın konusunu teşkil eden *İhtilâfu usûli'l-mezâhib* adlı eser, Sünni ekollerin dışında Şii dünyasına ait bir eser olsa da fıkıh usulü tarihinde gelişim seyrini izleyebilme açısından meçhul veya karanlık dönem olarak adlandırabileceğimiz bir dönemi aydınlatması itibarıyla Sünniler açısından da önem taşımaktadır. Zira fıkıh usulünün adı geçen dönemde uğradığı gelişme, değişim ve tartışmalar hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda öncelikle Kadı Nu'mân'ın mensup olduğu mezhep, daha sonra onun hayatı ve fıkıha dair eserleri hakkında bilgi verilecek ve nihayet bahse konu eseri ve fıkıh usulü tarihi içerisindeki yeri incelenecektir.

1. Tarihsel Süreçte İsmailîler ve İsmailî Fıkhı

Burada inceleme konumuz olan esere geçmeden önce konuya hazırlık, meselenin daha iyi anlaşılması ve Kadı Nu'mân'ın yaşadığı dönemin doğru algılanması açısından İsmailîye mezhebinin İslam fıkıh tarihindeki serencamı hakkında özet olarak ve konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla bilgi vermemiz gerekmektedir.

Malum olduğu üzere miladî 656-661 yılları arasında, dördüncü halife Hz. Ali'nin hilafet görevini devraldığı esnada hilafetin ehli beytten (Hz. Peygamberin ailesinden) olması gerektiğine inanan (Ali'nin taraftarları anlamında) Şîa ortaya çıkmıştır. Daha sonra yine aynı şekilde hilafetin Hz. Peygamber'in soyundan gelenlere tevdi edilmesi gerektiğine inanan Şîa'dan, imamet nazariyesi hakkında birbirinden farklı düşünen Zeydîye ve İmamiyye (Caferiye, İsna Aşeriyye) ekolleri ortaya çıkmıştır. Zeydîler dışındaki Şîa, Abbasilerin ilk döneminde Cafer es-Sâdık'ın 765'te vefatından sonra İmamiyye (İsna Aşeriyye, Câferiyye) ve İsmâiliyye olmak üzere, iki gruba bölünmüşlerdir. Şîa'nın ekseriyeti, babasından önce vefat ettiği için İsmail'i imam olarak tanınamışlar, onun yerine İsmail'in küçük kardeşi Musa Kazım'ı imam olarak kabul etmişlerdir. Musa Kazım'ın soyundan olan ve kaybolan on ikinci imama (veya geri dönüp dünyaya adaleti getireceğini düşündükleri Mehdi'ye) inandıkları için söz konusu grup daha sonra İsna Aşeriyye (Oniki İmam taraftarları) olarak da tanınacaklardır. Adı geçen grup bugün dünyada en yaygın olan Şîa koludur. Ancak azınlıkta kalan bir grup Cafer Sadık'ın oğlu İsmail'in bir sonraki imam olduğuna inanmışlar ve İsmailîler diye isimlendirilmişlerdir. Ayrıca batın ve zahir arasındaki muhalefete verdikleri önemden dolayı onlara *Batiniyye* adı da verilmiştir.¹

Şîa'nın bir kolunu teşkil eden İsmailîler, miladi 909 yılında Kuzey Afrika'da bir devlet kurmayı başarmışlar ve İmam Ubeydullah el-Mehdi, Fatimî hanedanının ilk imam-halifesi olmuştur. Hanedan ismini, imamların soylarının izini sürdüğü Hz. Peygamber'in kızı ve İmam Ali'nin hanımı Fatıma'dan almıştır. Fatimî hanedanlığının erken Kuzey Afrika dönemi, dört imam-halifenin egemenliğinden oluşmaktadır: el-Mehdi, el-Ka'im, el-Mansur ve el-Mu'izz.²

Tarihsel süreçte İsmailî fıkhına ilk ciddi ihtiyaç Karmatî ve Fatimî devletlerinin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Özellikle Fatimî devleti kurulduktan sonra, çok geniş coğrafyada yaygın olan Fatimîler, başlangıçta farklı Sünni mezheplerin fıkıhlarının uygulanmasına izin vermişlerdir. Ancak kendi projelerini gerçekleştirmek, hâkimiyetleri altında bulunan coğrafya ve bölgeleri dönüştürmek ve değiştirmek için sadece batını söylemden hareket ederek toplumu değiştiremeyeceklerini, aynı zamanda kendilerine özgü fıkıhlarının da olmasını düşünerek fıkıh alanına/disiplinine başvurmak zorunda kalmışlardır.³ Bu düşünce de İsmailî fıkhını ortaya çıkarmıştır.

Mısır Fatimîler dönemi, İsmailî mezhebi açısından onların kendilerine ait önemli bir devlete sahip oldukları ve İsmailî bilim ve edebiyatının zirveye ulaştığı altın çağı temsil etmektedir. Şii İsmailî bir devlet olarak ortaya çıkan Fatimîlerin entelektüel başarıları arasında bir Fatimî-İsmailî hukuk sisteminin geliştirilmesi, halka açık ve özel eğitim oturumları, İsmailî dava'nın genişletilmesi ve önemli eğitim merkezlerinin kurulması yer almaktadır. Tanımlanabilir bir mezhep anlamında İsmailî fıkhının kökenleri de Fatimî devleti dönemine yani miladi onuncu ve on birinci yüzyıllara kadar gider. Fatimî döneminde İsmailî fıkıhın, fakih ve yargıç Kadı Nu'mân'ın çalışmaları aracılığıyla geliştirildiği söylenebilir.⁴ Fatimî başyargıcı (Kâdî'l-kudât) Kadı Nu'mân, Dördüncü Fatimî İmam-halifesi Muiz li-Dîn'illâh (ö. 322/934) tarafından *De'âimü'l-İslam* (İslam'ın Sütunları) adlı büyük bir eser yazmakla görevlendirilmiştir. Söz konusu eser, Fatimî devletin resmi kanunu olarak kabul edilmiştir. Halife Mu'iz'in talebi ve onayı ile Kadı Nu'mân tarafından kaleme alınan ve İsmailî fıkhını ihtiva eden eser, büyük ihtimalle hicri 349 yılında Fatimî İmparatorluğunun resmi kanunu olarak ilan edilmesinden

¹ Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism* (New Haven: Yale University Press, 1985), 54-55; Farhad, Daftary, *A Short History of Ismailis, Traditions of a Muslim Community* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998), 32, 75. Bilindiği üzere Şii düşünce imamet doktrini üzerine temellendirilmiş ve özellikle iki imam, İmam Muhammed el-Bakır ve oğlu İmam Cafer el-Sadık tarafından geliştirilmiştir. Söz konusu doktrin esasen daha sonraki İsmailîler ve İsna Aşeriyye tarafından muhafaza edilmiştir. Mezkûr doktrin, "insanlığın, Hz. Peygamber'den sonra, tüm dini işlerinde otoriter öğretmen ve rehber olarak hareket edecek olan ilahi rehberli, günahsız ve yanılmaz (ma'sum) bir imama kalıcı ihtiyaç duyduğu inancına" dayanmaktadır.

² Daftary, *A Short History of Ismailis*, 75; Ferhad Deftari, *el-İsmailiyyûn; Târîhuhüm ve akâiduhum*, çev. Seyfettin el-Kasîr, (Beirut: Daru's-Sâkî, 2014), 226.

³ Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîrun Cedîd*. (Kahire: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübânîyye, 1992), 272; Mehmet Şeker. "Fâtîmîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkalarının Tayini", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 82 (2017), 166-167.

⁴ Arif Jamal, "Principles in the Development of Ismaili Law", 115 (2001), (*Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law* 7) 115-116; Deftari, *el-İsmailiyyûn; Târîhuhüm ve akâiduhum*, 297.

günümüze kadar, özellikle 567/1171'de Mısırda Fatimîler'in yıkılışından sonra Yemen'deki Mustâlî-Tayyibî İsmailîler arasında ve Hindistan alt kıtasında bir fıkıh ve hukuk kaynağı olarak etkisini sürdürmüştür.⁵

Fatimî halifesi Mustansır'ın 1094 yılında vefatı ile İsmailîlik, tarihindeki en büyük bölünmeyi yaşayarak, Mustâ'î ve Nizarî kollarına ayrılmıştır. Mustâ'îlik 1130 senesinde Halife-İmam Âmir'in vefatı ile yeni bir parçalanma daha yaşamış, Hafizîlik ve Tayyibîlik olmak üzere iki ayrı kola bölünmüştür. Bunlardan Tayyibî İsmailîliği, Yemen ve Hindistan Müslümanları arasında kendisine yer bulmuştur. Hafizîlik ise, Fatimî hilafetinin sona erdiği 1171 senesinden itibaren devlet desteğinden mahrum kalmasından dolayı uzun müddet varlığını sürdürememiştir.⁶

Genel olarak İsmailîler, Kadı Nu'mân'a gelene dek gelişmiş bir fıkıh sistemi ortaya koyamamışlardır. Bunun en temel sebebinin epistemolojik açıdan usule/yönteme farklı yaklaşımları olduğu söylenebilir. Zira onlar zahir-batın dikotomisinde, zahirin anlam dünyasını yitirdiğini bunun yerine batın dedikleri -kendilerine göre bir başka hakikati- yerine koymaktadırlar. Zahirin yanında batını bir gerçek olarak algılayıp, yöntemi geleneksel Sünnî ve Şîi usulde olduğu gibi zahir üzerine kurgulamak yerine batın üzerine kurgulamışlardır. Zira Sünnî veya Şîi olsun bütün mezheplerde zahir bir veri, hakikat olarak kabul edilir. Zahirden hareketle hakikat ve sonuçlara ulaşılmaya çalışılır. İsmailîler zikredilen bu epistemolojik yaklaşımlarından dolayı mesailerini daha ilk dönemlerden "batın" kavramı üzerine yoğunlaştırdıkları ve Kur'an ve Sünnet'in batını üzerinden düşüncelerini ortaya koydukları için fıkıhta geri kalmışlardır. Bunun yanında "takiyye" anlayışına bağlı olarak buldukları bölgenin fıkıhına göre hareket etmeleri de kendilerine özgü fıkıh düşüncesinin gelişmemesine sebep olmuştur.⁷ İlk İsmâilî öğretisinde görülen zâhirin değerini azaltma ve bâtını ön plana çıkarma fikri, artık Fâtimîler döneminde her ikisini de eşdeğer ölçüde nazarı itibara almaya yönelmiştir.⁸

Fâtimî devri fakihî Kadı Nu'mân'ın inşa ettiği İsmailî fıkıhının iki boyutu mevcuttur. Kur'an'dan ve Sünnet'ten hareketle (zahiri) bir fıkıh ortaya çıkarmış ancak bununla yetinmeyip ayet ve hadislerin batınî anlamlarını da tespit etmiştir. Başka bir ifadeyle Kadı Nu'mân'ın ortaya koyduğu fıkıh bir boyutuyla zahiri yöne bakmakta, diğer yönüyle de batını ele almaktadır. İsmailî düşünceye göre sadece zahir insanı kurtuluşa götürmeyeceğinden bizler yalnızca dünyevi işlerimizi idare etmek için zahiri fıkıha başvururuz. Bizleri uhrevî anlamda kurtaracak olan, aslolan nasların arka planında gizli olan batınî fıkıhtır. Bu minvalde Kadı Nu'mân yöntemi oluştururken nasları ve imamların sözlerini esas alır. Aklı dışlayan bir tutum izler. Zira İsmailî öğretide zahir gibi akıl da bizi hakikate götürmez. Bizi hakikate ulaştıracak olan Allah'ın seçkin kulları olan İmamlar ve onların öğretilerine (kavlü'l-eimme) bağlılıktır; dolayısıyla fıkıh da esas itibarıyla İmamlardan alınır. Yerinde görüleceği üzere, Kadı Nu'mân fıkıha ilişkin olarak ortaya koyduğu görüşlerini de Kur'an, Sünnet ve İmamlara nispet etmeye çalışır, kendine nispet etmez. Onun sünnet anlayışı da Sünnilerden farklıdır. O, İmamların peygamber konumunda olduklarını ve bir anlamda nübüvvetin İmamet olarak devam ettiğini ileri sürdüğü için Peygamber'in sözü ile İmamın sözü arasında bir fark görmez. Onların sözlerini Peygamberin sözü kadar bağlayıcı kabul eder. Bu anlamda kendi döneminde yaşadığı Fatimî imamlarının sözlerini ve uygulamalarını da bir fikhî delil olarak kullanır.⁹ Kadı Nu'mân'ın geliştirdiği fıkıh anlayışı genel anlamda Fatimî çevrelerde etkinliğini korumaya devam etmiş ve bu sebeple de Kadı Nu'mân'dan sonra bir fikhî eser ortaya konulamamıştır. Bunun temelinde yaşayan İmam'ın fıkıh anlayışını inşa ettiği düşüncesinin yattığını söylemek mümkündür.

İsmailîlik'in Musta'îli ve Nizari kollarında iki farklı fıkıh gelişmiştir. Musta'îli İsmailîlik Kadı Nu'mân'ın ortaya koyduğu fıkıha bağlı kalmıştır. Nizari İsmailîleri ise en genel anlamda söylemek gerekirse, yaşayan İmamların sözlerini fıkıh olarak benimsemişlerdir. Bu yüzden bir fıkıh sistemi ortaya koyma ihtiyacı hissetmemişlerdir.¹⁰

Esas itibarıyla İsmailîlik'in Musta'îli ve Nizari kollarında fıkıhın hayatîyetini devam ettirmesi aynı ölçüde olmamıştır. Bu nedenle fikhî düşüncenin yürürlüğü ve bekası açısından söz konusu grupları en genel anlamda iki grupta tasnif etmek mümkündür. Kıyamet doktrini ve anlayışına bağlı olarak İslam şeriatının neshedildiğini, yürürlüğünün kaldırıldığını söyleyenler ve şeriatlı, dolayısıyla fıkıhsız bir hayat yaşayanlar; ikincisi ise İslam şeriatının ilga ve neshedilmediği düşüncesine sahip olan gruplardır. İlga ve neshedildiği düşüncesinde olan gruplar, hep kıyametin kopmasını ve gelecek bir mehdiyi beklediklerinden hiçbir zaman fıkıh düşünce ve sistematiğine sahip olamamışlardır.¹¹ Ancak bunlar klasik İsmailîlik düşüncesi içerisinde azınlıkta kalan marjinal bir grup olmuştur. Bunların dışında kalan Fatimîlerin benimsediği geniş bir kesimi oluşturan İsmailîlik'te özellikle Musta'îli İsmailîlik'inde ise İslam şeriatının yürürlüğünün devam ettiği düşüncesi hâkim olmuştur. Dolayısıyla bu çevrede gelişen fıkıh dinden yani Kur'an ve Şîi Sünnet'ten hareket etmiştir.¹²

⁵ İsmâil Sâmîî, *Kâdî Nu'mân, ve cuhûduhu fî irsâi deâimi'l-hilâfeti'l-Fâtîmiyye ve't-Tatavuru'l-Hadârî bi Bilâdi'l-Mağrib*, (Merkezu'l-Kitâbil-Akademîyye, 2010), 298; İsmail Kurban Husein Poonawala, "The Evolution of al-Qadi al-Nu'mân's Theory of Ismaili Jurisprudence as Reflected in the Chronology of his Works on Jurisprudence", 303, in *The Study of Shi'i Islam*, ed. F. Daftary & G. Miskinzoda (London: I. B. Tauris, 2013), 295.

⁶ Farhad Daftary, *İsmaililer-Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa, 2017), 372; Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa, 2016), 160-161.

⁷ Defteri, *el-İsmailiyyûn*, 228-231; Jamal, "Principles in the Development of Ismaili Law", 120.

⁸ Mustafa Öz- Mustafa Muhammed eş-Şekâ, "İsmailîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/131.

⁹ Bu tutumu *ihtilâfu Usûlü'l-mezâhib* adlı eserinin tamamında görmek mümkündür.

¹⁰ Öz-eş-Şekâ, "İsmailîyye", 23/132; Jamal, "Principles in the Development of Ismaili Law", 118.

¹¹ Öz-eş-Şekâ, "İsmailîyye", 23/131; Daniel, Baben, "The Fatimid Legacy and the Foundation of Modern Nizârî İmamate" (*The Fatimid Caliphate, Diversity of Traditions içinde*), ed., Farhad Daftary-Shainool Jiwa, I. B. (London; Tauris Publishers, 2017), 194.

¹² Öz-eş-Şekâ, "İsmailîyye", 23/132.

Söz konusu fıkıh büyük oranda Kadı Nu'mân'la başlamıştır. Bu nedenle İsmailî fıkıhının Kadı Numân ile başladığı ve onunla bittiği ileri sürülebilir. Ondan önce, belirgin bir İsmailî fıkıhı yoktur ve ondan sonra da onun eserleri üzerine haşiye, şerh ve ihtisar çalışmaları dışında önemli bir gelişmenin olmadığını söylemek mümkündür.¹³

Daha sonraki Fatimî dönemlerinde ortaya çıkan hilafet anlaşmazlığının akabinde zuhur eden iki Musta'î İsmailî grubu olan Tayyibîler ve Hafizîlerden Hafizî toplumu, Fatimîlerin çöküşünün ardından inkıraza uğramıştır. Süleymanî, Davudî ve Alevî Buhraları kısımlarına ayrılan Tayyibî toplulukları ise Yemen ve Hindistan alt kıtasında varlıklarını devam ettirmiştir. Tayyibîler, günümüze kadar Fatimî İsmailî literatürünün çoğunu korumuşlar ve aynı zamanda Kadı Nu'mân'ın *De'â'imü'l-İslâm*'ını en temel fıkıh eseri kabul etmişlerdir.¹⁴

On beşinci asırda, "Câ'fer Ahmed Şirazi" ismindeki bir kişinin liderliğinde çok sayıda Mustâ'î grubu mensubunun Hanefî fıkıhını benimsemesi olayı yaşanmıştır. Söz konusu yeni cemaat Câferî Buhra olarak adlandırılmış, 1538 senesinde "Seyyid Câ'fer Ahmed Şirazi"nin mensuplarını Patani Buhraları ile olan ilişkilerini bütünüyle koparmaya ikna etmesi ile bir milyon civarında Buhra, Mustâ'î fıkıhından Hanefî fıkıhına dönmüştür.¹⁵

Nizari İsmailîler ise, günümüzdeki imamları Ağa Hanlarının liderliği altında bir topluluk olarak modern zamanlara kadar hayatta kalmıştır ve yaşayan İmamların sözlerini fıkıh olarak benimsediklerinden bir fıkıh teorisi ve doktrini ortaya koyamamışlardır.

2. Kadı Nu'mân Ebu Hanife ve Hayatı

Tam adı Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr el-Kadı et-Temîmî el-Kayrevânî'dir. O, 290/903 civarında (3. (9.) yüzyılın sonlarına doğru) Kuzey Afrika'da Kayrevân'da eğitilmiş bir ailede doğmuştur.¹⁶ Ailesi, çocukluğu, eğitimi ve yetiştiği entelektüel ortam hakkında çok az şey bilinmektedir. Babası Mâlikî mezhebinin ileri gelen fakihlerindedir. Hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi yoktur. Ancak Nu'mân'ın Mâlikî fıkıhını öğrendiği, Tunus'ta Fâtîmî Devleti'nin kurulmasının ardından İsmâilî mezhebine geçiş yaptığı nakledilir. İsmâilîlik'ten önceki mezhebinin Hanefîlik yahut İmâmiyye olduğu hususunda da kanaatler bulunmaktadır. Öyle ki mezhep değiştireninin babası olduğu, kendisinin İsmâilîlik mezhebi öğretileriyle eğitim gördüğü iddia edilmektedir.¹⁷ Nitekim Nu'mân'ın babasının, Nu'mân sadece 6 yaşındayken İsmailîyeye intisap ettiği tespit edilmiştir. Çoğu akademisyen, Nu'mân'ın başlangıçta Mâlikî olarak yetiştirildiğini, daha sonra babası aracılığıyla İsmailîyeye intisap ettiğini iddia etmektedir.¹⁸ Birçok kaynak ise babasının takiyye yaptığını söylemektedir ve babasının takiyyesi nedeniyle Nu'mân'ın İsmailî mezhebinde eğitim almadığını kesin olarak söylemek zordur. Stewart, adının "Ebû Hanîfe Nu'mân" olduğunu göz önünde bulundurarak, büyük ihtimalle başlangıçta en azından ismen de olsa bir Hanefî olarak yetiştirildiğini ileri sürmektedir.¹⁹ Ancak Nu'mân'ın kaleme aldığı temel fikhî metinlerden, büyük ihtimal, resmi olarak Sünnilik eğitimi almadığı anlaşılmaktadır. Sonuç itibarıyla Kadı Nu'mân'ın çocukluğu ve gençliğindeki eğitimi bir muamma olarak kalmaya devam etmektedir. Tarihçiler onu Hanefî mezhebinin imamı ile karıştırmamak için Kadı Nu'mân veya Ebû Hanîfe eş-Şîrî diye zikretmektedir.²⁰

Kadı Nu'mân, 313/925 yılı civarında ilk Fatimî halifesi Mehdî'nin hizmetine müstensih ve sekreter olarak girmiştir. Bu da genç Nu'mân'ın resmi bir eğitim almış olması gerektiğini gösterir. Mehdî'nin vefatından sonra (ö. 322/934), halife Kâ'im'in (ö. 334/946) hizmetinde devam etmiştir. Üçüncü halife Mansur ve dördüncü Fatimî halifesi Muiz'in hükümdarlıkları sırasında Kadı Nu'mân önce Trablus, sonra da Fatimî başkenti Mansuriye'de yargıçlık yapmıştır.²¹ Fatimîler Mısır'ı fethettikten ve hükümet merkezi Kahire'ye taşındıktan sonra, Kadı Nu'mân dördüncü halife Muiz (ö.

¹³ İsmail Kurban Poonawala, "İsmâ'îli Jurisprudence", *Encyclopaedia Iranica*, 14, 2 Fasikül, 195-197.

¹⁴ Daftary, *A Short History of Ismailis*, 186.

¹⁵ Daftary, *İsmaililer -Tarihleri ve Öğretileri*, 430; Nadeem Hanif, "Islamic Concept of Crime and Justice: Social Religious and Economic", *Crime and Justice* (New Delhi; Sarup ve Oğulları, 1999), 2/283-4.

¹⁶ Qadî Nu'mân, *Disagreements of the Jurists: A Manual of Islamic Legal Theory*, trans. Devin J. Stewart (New York: New York University Press, 2017), xvi-xvii; Sâmîî, *Kadı Nu'mân, ve cuhûduhu fî irsâi deâimi'l-hilâfeti'l-Fâtîmiyye*, 38 vd.

¹⁷ Asaf Ali Asghar Fyze., "Qadi an-Nu'mân, The Fatimid Jurist and Author", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Ocak 1934, 5-8; *Defteri, el-İsmailiyyûn*, 298.

¹⁸ Steward, *Disagreements of the Jurists*, xvi; Daftary, *İsmaililer-Tarihleri ve Öğretileri*, 268.

¹⁹ Sâmîî, *Kadı Nu'mân, ve cuhûduhu fî irsâi deâimi'l-hilâfeti'l-Fâtîmiyye*, 47-48; Steward, *Disagreements of the Jurists*, xvii.

²⁰ Kadı Nu'mân, *Te'vîlü'd-Deâimi'l-İslâm*, thk. Muhammed Hasan A'zami, (mukaddime içinde), 1/13; Şükrü Özen, "Nu'mân b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/237; Sümeyye Muhtar Hedûkâ-Sümeyyra Şurahrah, *Eserü'd-diâyeti'l-mezhebiyye ale'l-kitâbeti't-târihiyye* (el-Kâdî Nu'mân ve müellefâtuhu enmüzeccen h. 313-363) (Câmiatu Muhammed bu-Diyaf el-Mesile, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 27.

²¹ Nu'mân, *Disagreements of the Jurists*, x; Fyze, *Qadi an-Nu'mân, The Fatimid Jurist and Author*, 9; Agostino Cilardo, ed. & trans. *The Early History of Ismaili Jurisprudence: Law Under the Fatimids: A Critical Edition of the Arabic Text and English Translation of al-Qadî al-Nu'mân's Minhâj al-Farâ'id*. (London: I. B. Tauris Publishers in association with The Institute of Ismaili Studies, 2012), 16.

365/975) tarafından *İhtilâfu usûlî'l-mezâhib*'te de asıl sureti zikredilen bir kararnameyle (ahidnâme) mezalim mahkemesine başkan olarak tayin edilmiştir.²² Halife Muiz dönemi Kadı Nu'mân'ın kariyerinin zirvesidir.

Kadı Nu'mân, üst düzey resmî vazifeleri beraberinde halifelere yakınlığı hasebiyle politik açıdan da sağlam bir pozisyon elde ettiğinden Fâtımîler arasında büyük bir otoriteye sahip olmuştur. Fâtımîler'in önde gelen fakihî ve devletin resmî kadısıdır. Fâtımî Devleti'nin hukuk sisteminin teşekkülünde ve Fatımîlerin İslam toplumu üzerindeki yönetim ilkelerini destekleyen hukuki bir model sunmakta önemli rol oynayan Kadı Nu'mân'ı, günümüz İsmâilî yazarları da İsmâilî fikhini sistematik şekle sokarak bağımsız bir fıkıh mezhebine dönüştüren bir figür olarak telakki etmektedir.²³ Fatımî Devleti'nin ortaya çıkmasından önceki şartlarda gelişen ve daha çok devrimci bir karakterde olan İsmâilî daveti, Sünnî Abbâsî hilâfetine alternatif Şîî nitelikli yeni bir devlet yapısına dönüşünce, Kadı Nu'mân tarafından bu devletin gereksinimleri göz önünde bulundurularak devlet düzeni tekrar gözden geçirilip önemli ölçüde değiştirilmiş, mevcut yeni duruma uyumlu hale getirilmiştir. Kadı Nu'mân'ın eserlerinde bu yeni davetin bâtinî olmaktan çok zâhirî bir görünüm arzettiği, te'vil konusunda diğer İsmâilî dâîlerinin "setr" döneminde yazdıklarına göre nispeten ılımlı bir yöntem takip edildiği, Kur'an ve Sünnet'in temel ilkelerine bağlı kalmaya gayret edildiği ve imâmet nazariyesinin daha ziyade tarihî bakış açısıyla incelendiği müşahade edilir.²⁴ Onun fıkıh alanındaki eserleri, Fatımîler dönemi ve sonrasında bu alandaki ana referanslar olarak devam etmiştir; hem Buhra (Musta'î) hem de Nizari İsmâilî cemaatleri tarafından hâlâ geniş çapta otorite olarak kabul edilmekte ve İsmâilî mezhebinin öğretisi ve tarihi bakımından en mühim müracaat eserleri olarak görülmektedir.²⁵ Fatımî hilafetinin düşmesinden sonra, başka herhangi bir Fatımî veya İsmâilî fakihî bilinmemektedir.

Kadı Nu'mân 29 Cemâziyelâhir veya 1 Receb 363 (27 veya 28 Mart 974) yılında ölmüştür. Cenaze namazını bir rivayete göre oğlu Ali b. Nu'mân (ö. 374/984) bir diğer rivayete göre ise Halife Muiz-Lidînillâh kıldırıştır.²⁶

Kadı Nu'mân'ın ölümü ile İsmâilî fikhinde ictihad dönemi ve İsmâilî fikhinin kuruluş aşaması sona ermiş; batınî yorumların ön planda olduğu mezhep, muğlaklıktan kurtularak belirgin bir fıkıh okulu olarak ortaya çıkmıştır.²⁷

3. Kadı Nu'mân'ın Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Alanındaki Başlıca Çalışmaları

Kadı Nu'mân, çok üretken bir yazardır ve kaynaklarda yaklaşık kırk altı kitabın yazarı olarak anılmaktadır. Klasik dönemde İdrîs İmâdüddin, modern dönemde Ivanow, Wladimir Fyze, Poonawala, Fuad Sezgin, Muhammed el-Hüseynî el-Celâlî, Ferhad Defterî (Farhad Daftary), Devin Stewart ve Shamun Tayyib Ali Lokhandwalla gibi bilginler Kadı Nu'mân'ın eserlerinin toplu dökümünü vermişlerdir. Nu'mân'a muhtelif konularda nispet edilen eserlerden önemli bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Burada özellikle onun furu fıkıh ve usulü fıkıh alanına ilişkin çalışmalarının başlıcalarına yer verilecektir.

i. Kitâbu'l-Îzâh. Kadı al-Nu'mân, Mehdi döneminde, yani 313/925 ile 323/934 tarihleri arasında derlemiştir. Üç bin yaprak ihtiva eden, İmamlara atfedilen, fıkıhî konulara göre düzenlenmiş, Zeydî ve İmami Şîî kaynaklarına dayanan kapsamlı bir eserdir. Genel olarak, bu çalışmayı derlerken Kadı Nu'mân'ın kullandığı malzeme göz önünde bulundurulduğunda, sözü edilen eserin Zeydî ve İmami Şîî gelenekleri arasında bir uzlaşmayı temsil ettiği görülmektedir.²⁸ Söz konusu kitapta râvilerin ittifak ettikleri sahih senetlerle rivayet edilen fikhî konular açıklanmaktadır. Madelung bu yazmayı temel kabul ederek "Sources of Ismâ'îlî Law" başlığı ile bir makale kaleme almıştır.²⁹ Kitâbu'l-Îzâh'ın mevcut nüshası yakın zamanda yayınlanmıştır.³⁰ Söz konusu eser, Kadı Nu'mân'ın İsmâilî fikhinin temellerini kurma ve Sünnî fıkıh ile aynı seviyeye getirme projesinin temel bir parçasıdır.³¹ Nu'mân bu eseri için bizzat kendisi birçok muhtasar yazmıştır. Mehdi-Billâh döneminde ihtisar ettiği, zamanımızda varlığı meçhul *Muhtasarü'l-Îzâh* dışında *Kitâbü'l-İhbâr [Ahbâr] fi'l-fikh*, *el-Urcûzetü [el-Kasîdetü]l-müntehabe*, *Kitâbü'l-İhtisâr ve Kitâbü't-Tahâre [Tahârât]* ve *'s-salât* adlarında dört muhtasarı daha bulunmaktadır.³²

²² Nu'mân, *Disagreements of the Jurists*, X; Cilaro, *The Early History of Ismaili Jurisprudence*, 16-17; Daftary, *The Ismâ'îlîs: Their history and doctrines*, 250; Poonawala, *Ismail "Kitâb al-Qâdî al-Nu'mân and Isma'îli Jurisprudence,"* Farhad Daftary (ed.), *Medieval Isma'îli History and Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 119-20.

²³ Arif Tamir, *el-Kâim ve'l-Mansûr el-Fâtimiyyân* (Beirut: Dâru'l-İfâk, 1402) 67; Ahmet Ekinci, *Kadı Nu'mân ve İsmâilî Fikhinin Teşekkülü* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022) 43.

²⁴ Özen, "Nu'mân b. Muhammed", 33/237.

²⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Heinz Halm, *Shia Islam: From Religion to Revolution*, 2nd ed., trans. Janet Watson and Marian Hill (New York: Columbia University Press, 2004), 160-201. For a more substantial treatment, see Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs: Their History and Doctrines* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

²⁶ Daftary, *The Ismâ'îlîs: Their history and doctrines*, 250; a.mlf., *Ismaililer-Tarihleri ve Öğretileri*, 269; Hudûkâ-Şurահrah, *Eserü'd-diâyeti'l-mezhebiyye ale'l-kitâbeti't-târihiyye (el-Kâdî Nu'mân ve müellefâtuhu enmüzece)*, 30.

²⁷ Sâmîî, *Kâdî Nu'mân, ve cuhûduhu fi irsâi deâimi'l-hilâfeti'l-Fâtimiyye*, 59-61; Ekinci, *Kadı Nu'mân ve İsmâilî Fikhinin Teşekkülü*, 62-63.

²⁸ Wilferd Madelung, "The Sources of Ismâ'îlî Law," *Journal of Near Eastern Studies* 35/1 (1976), 29-40.

²⁹ Madelung, *The Sources of Ismâ'îlî Law*, 29-40.

³⁰ *Kitâb al-Îzâh*, ed. Muhammed Kâzım Raḥmatî (Beirut: Mü'esseset al-A'lamî, 2007).

³¹ Stewart, *Disagreements of the Jurists*, xi

³² Özen, "Nu'mân b. Muhammed", 33/237.

ii. *Deâimu'l-İslâm ve zikru'l-helâl ve'l-harâm ve'l-kadâya ve'l-ahkâm*. Deâimu'l-İslâm (İslam'ın Sütunları) Halife-İmam Mu'iz'in talebi ve görevlendirmesi üzerine Kadı Nu'mân tarafından 349 (960) yılı civarında yazılmıştır. Deâim, Mu'iz ve sonraki İmamlar tarafından kabul görmüştür.³³ Çağdaş bazı yazarlara göre bir usûl eseri olan İhtilâfu usûlî'l-mezâhib'ten sonra delilleriyle birlikte sistematik olarak kaleme alınmış, furû alanına ait iki ciltlik eserdir; fikhin standart konularını işler.³⁴ Onun Sünnî fikh eserlerinden farkı başında imamet ve velayet konularını incelemesidir. Stewart'a göre İsnâ Aşeriyeye ile Zeydî fikhinin bir uzlaşmasıdır. Sözgelimi Zeydî kaynaklara dayanarak mut'a nikâhını reddeder.³⁵ Deâim, Nu'mân'ın diğer eserlerinin aksine ne yazarların isimlerini zikreder ne de ilk fikhî eserlerine atıfta bulunur.³⁶ Söz konusu eser İsmailî fikhinin el kitabıdır. Deâim'in ilginç ve dikkat çekici bir özelliği, genellikle Ahbarî İmamlar hakkında ara sıra Kur'an ayetlerinin serpiştirildiği bir hikâye anlatımıyla başlamasıdır. O mevcut haliyle, Sünni muhtasarların özlü emir ve yasaklarından farklıdır. Deâim'den gelen rivayetlerin hepsinin önemli fikhî sonuçları vardır ve bu durum en çok cihat ile ilgili bölümde açığa çıkmaktadır. Cihat hakkındaki Sünni fikhî bölümlerinin aksine, Deâim'in cihat bölümü ağırlıklı olarak yönetim hakkındadır ve mezkûr eser Fatimî devleti için bağlayıcı bir kanun metni olmuştur; hatta bazıları bu esere Fatimî devletin anayasası demektir.³⁷

Nu'mân'ın fikh teorisine uygun olarak, Deâim'de Kuran ayetiyle başlamak veya İmamlardan ya da Hz. Peygamber'den bir alıntı ile başlamak yaygın bir durumdur: 1. Kuran, 2. Sünnet, 3. İmamlar. Hem İhtilâf hem de Deâim kendilerine özgü bir özellik gösterirler ve her ikisi de sadece İsmailî içtihadının ilk hükümleri değil, aynı zamanda Fatimî içtihadının da ilk hükümleridir; dahası, ikisi de bugüne kadar kimi çağdaş İsmailî mezheplerinin/gruplarının fikhî temel kaynağı olmaya devam etmektedir.³⁸

Deâimu'l-İslâm'n iki cildi A. A. Fyzee'nin editörlüğünde Dâru'l-Maârif tarafından Kahire'de birincisi 1370/1951 yılında, ikincisi 1379/1960 yılında basılmıştır. Her iki cildin ikinci edisyonu 1963 ve 1965'te çıkmıştır. İngilizceye de çevrilmiştir. İsmail Poonawala'nın son çevirisi, Asaf A.A. Fyzee'nin daha önceki bir çevirisini tashih etmek ve yeniden düzenlemek suretiyle gözden geçirmiştir.³⁹

iii. *er-Risâlatü'l-Misriyye fî'r-red 'ala's-Şâfiî*. (Mısır İncelemesi, Şâfiî'nin Reddi) Kadı Numân'ın fikh ve nazariyesi ile ilgili diğer bir eserdir. Adı geçen eserin Muhammed ibn İdrîs Şâfiî'nin (ö. 204/820) Risâle'sinde ortaya koyduğu usul teorisinin bir reddi olduğu ileri sürülür.⁴⁰ Kadı Nu'mân, bahse konu eserinde fikh usulünün gelişiminde oynadığı öncül rol nedeniyle Şâfiî'yi muhatap veya hedef seçmiş olabilir.

iv. *er-Risâle zâtü'l-beyân fî'r-red 'ale İbn Kuteybe (270/884)*. (İbn Kuteybe'nin Reddedilmesinde Açıklayıcı Bir İnceleme) Fikh ve fikh teorisine ilişkin polemik tarzında bir eserdir. Günümüze kadar gelmiş ve yayınlanmıştır.⁴¹

v. *er-Red alâ Ahmed İbn Surayc el-Bağdâdî*. Muhtemelen fikh usulü meselelerine hasredilmiş, dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve onuncu yüzyılın başlarında Bağdat'ın önde gelen Şâfiî hukukçusu Ahmed ibn Ömer İbn Surayc'i (ö. 306/918) eleştiren bir eserdir. İhtilâfu usûlî'l-mezâhib'de bahsedilen ancak kimliği belirsiz yazarlara veya "belli bir Bağdadi'ye" atfedilen görüşlerin bazılarının İbn Surayc'e ait olması muhtemeldir.⁴²

vi. *Dâmiğü'l-mûcez fî'r-red 'ale'l-Utbî veya el-Utaqî*. Furûu fikh alanında Malikîlere karşı yazılmış bir reddiyedir.

vii. *İhtilâfu Usûlî'l-mezâhib*. Kadı Nu'mân Deaim adlı muhalled eserinin yanında bir de usul eseri olan hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi vereceğimiz İhtilâfu usûlî'l-mezâhib'i kaleme almıştır. Ne var ki fikh usulü meselelerine hasredilen İhtilâf, yine Sünnilerin ortaya koydukları deliller ile Sünnilere karşı bir reddiye olmasından mıdır bilinmez İsmailî çevrelerde bir usul eseri olarak fazla rağbet görmemiştir.

4. İhtilâfu Usûlî'l-Mezâhib ve Fikh Usulü Tarihindeki Yeri

İncelememize konu olan Kadı Nu'mân'ın fikh usulüyle ilgili bu eserinin tam adı, *İhtilâfu usûlî'l-mezâhib ve'r-raddü 'alâ man hâlafâ'l-ḥaqqā fihā*'dır. (Fikh mezheplerinin çatışan yorumlama ilkeleri ve gerçeğe karşı çıkanlara cevap). Bilindiği kadarıyla zamanımıza kadar gelen usûl eserleri arasında en eski döneme ait olanı İmam Şâfiî (ö. 204/820)'nin *er-*

³³ Poonawala, *The Pillars of Islam*, xxx. (Asaf Ali Asghar Fyzee, trans. *The Pillars of Islam: Da'a'im al-Islam of al-Qadi al-Nu'mân (Laws Pertaining to Human Intercourse)*. Revised and annotated by Ismail Kurban Husein Poonawala, (New Delhi: Oxford University Press, 2007) içinde; Daftary, *el-İsmailiyyûn; Târîhuhüm ve akâiduhüm*, 299.

³⁴ Muhammed Kâmil Hasan, *fî Edebi'l-Misri'l-Fâtimiyye* (Kahire: Hindavi, 2012) 71.

³⁵ Steward, *Disagreements of the Jurists, Introduction*, xiv.

³⁶ Shamun Tayyib Ali Lokhandwalla, *Kitâb İkhtilâf Usûlî'l-Madhâhib, Introduction* (Bombay: Indian Institute of Advanced Study, 1972), 28.

³⁷ Poonawala, *The Pillars of Islam*, xxxii-xxxiii; Defteri, *el-İsmailiyyûn*, 299.

³⁸ Daftary, *İsmaililer*, 270; Daftary, *el-İsmailiyyun*, 300.

³⁹ Bk. *The Pillars of Islam (Da'a'im al-Islam): 1. Acts of Devotion and Religious Observances, 2. Laws Pertaining to Human Intercourse*, by al-Qâdî al-Nu'mân, trans. Asaf Ali Asghar Fyzee, completely revised and annotated by Ismail Poonawala (New Delhi: Oxford University Press, 2002-4).

⁴⁰ Al-Shâfiî's *Risâlah* has been translated in the Library of Arabic Literature as *The Epistle on Legal Theory*, ed. and trans. Joseph E. Lowry (New York: NYU Press, 2013).

⁴¹ al-Qâdî al-Nu'mân, *The Epistle of the Eloquent Clarification Concerning the Refutation of Ibn Qutaybah*, ed. Avraham Hakim (Leiden: Brill, 2012).

⁴² Lokhandwalla, *İkhtilâf Usûlî'l-Madhâhib, Introduction*, 39.

Risâle'sidir. Buradan hareketle Sünnîlerden ilk usûl eserinin İmam Şâfiî tarafından kaleme alındığı tezi yaygın düşünce haline gelmiştir.⁴³ Şâfiî'ye ait eserin içeriğine göz atıldığında, usûlün birçok konusunda dikkat çeken bir gelişmenin mevcudiyeti, daha önceki devirlerden itibaren usûl konularıyla ilgili münakaşaların varlığını ve Şâfiî'nin zamanına kadar usûlün belli bir aşamaya ulaştığını ortaya koyması itibarıyla dikkat çekicidir. Şâfiî'nin er-Risâle'sinden sonra "karanlık dönem" olarak nitelenebilecek yüz elli yıldan fazla bir müddeti kapsayan zaman diliminde usule ilişkin herhangi bir eserin zamanımıza kadar geldiği saptanamamıştır. Şâfiî'nin eserinden sonra günümüze ulaşan hacimli ve fıkıh usûlü konularının hemen hemen bütününe yer verilen ilk usûl eseri Cessâs (ö. 370/980)'in *el-Fusûl fi'l-Usûl*'üdür. Sünnî çevrelerde durum böyle iken İmamiye Şa'ısı ve Zeydî çevrelerde de farklı değildir. Ancak Şii-İsmailî düşüncede kaleme alınan İhtilâfu usulî'l-mezahib bahsi geçen meçhul dönemde kaleme alınmış, zamanımıza kadar gelebilmiş ve o döneme ışık tutan mühim bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.

İhtilâfu usûlî'l-mezahib ilk olarak, Hindistan'lı Shamun Tayyib Ali Lokhandwalla tarafından (Simla: Indian Institute of Advanced Study, 1972) İngilizce giriş eklenerek neşredilmiştir. Suriye'li bilgin Mustafa Gâlib'in (1923-1981/1342-1402) son iki el yazmasına dayanan bir başka baskısı da ertesi yıl yayınlanmıştır. (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1973). Mustafa Gâlib tarafından neşredilen ikinci metin ise ne maalesef eksiklikler ve yanlış yazılmış kelimelerle, cümle ve lafız düşüklükleriyle dolu bir baskıdır. Bu yüzden metnin birçok yeri anlaşılabilir değildir. Ne yazık ki, çoğu bilim insanı bu baskıların farkında olmadığından ve hala güvenilir olmayan Mustafa Gâlib (Beyrut) tarafından düzenlenmiş olanı kullanmaktadır. Bir diğer nüsha Devin J. Stewart tarafından tahkik edilen ve İngilizce'ye "*Disagreements of the Jurists: A Manual of Islamic Legal Theories*" (New York: New York University Press, 2015) başlığıyla çevrilen nüshadır. Devin Stewart bize mezkûr çalışmada Arapça metni ve çevirisini vermektedir. Ayrıca yararlı bir giriş yazmıştır (ix – xxxviii). Yine, isimler ve terimler sözlüğü, bir kaynakça ve iki indeksi (biri Kur'an âyetleri, diğeri isimler ve terimler) ilave etmiştir. Stewart, Arapça metnin baskısı ve çevirisi için iki el yazmasına (1209/1795 ve 1255/1840 tarihli) ve önceki iki baskısına (1972'de Lokhandwalla ve 1973'te Muştafa Gâlib tarafından düzenlenmiştir) başvurmuştur. Çalışmada ilk iki tahkikten istifade edilmekle ve kaynak olarak dijital ortamda yaygın olması ve dolayısıyla ulaşımın kolay olması hasebiyle Mustafa Gâlib'in çalışması verilmekle birlikte, eksik ve yanlış kelime ve cümlelerin anlaşılmasında özellikle Devin Stewart'ın gerçekleştirdiği tahkikten yararlanılmıştır.⁴⁴

İhtilâfu usûlî'l-mezahib on iki bölüme ayrılmıştır. Bölümler muhakkiklerin nüshalarında farklılık göstermekle birlikte en genel şekilde bu bölümleri şöyle ifade etmek mümkündür: (1) "İhtilâfın (anlaşmazlık) nedeni", (2) "Dinin hükümleri üzerinde ihtilâf", (3) "Dinin hükümleri üzerindeki ihtilâfa reddiye", (4) "Bir konuda doğru hüküm bilinmediğinde hakikat taraftarlarının yöntemi", (5) "Taklide (keyfi teslimiyete) reddiye", (6) "Gayri meşru makamları taklit ile meşru makamlara başvurma arasındaki fark", (7) "İcmaya reddiye", (8) "Nazara reddiye", (9) "Kıyasa (analoji) reddiye", (10) "İstihšana reddiye", (11) "İstidlâle (Çıkarıma) reddiye", (12) "İctihada ve re'ye reddiye". Ve son olarak el yazmalarının materyal özelliklerini içeren kısa bir son söz mevcuttur.

İhtilâfu usûlî'l-mezahib biçim olarak gelişim dönemi eserlerin özelliğini taşımaktadır. Gelişim dönemi eserlerinde görülen soru-cevap ve diyalektik formu söz konusu eser boyunca görmek mümkündür. Kadı Nu'mân diyalektik ve cedelci bir üslupla muhaliflerine üstün gelmeye ve onları ikna etmeye çalışmıştır.

İhtilâfu usûlî'l-mezahib'in bölüm başlıklarının incelenmesinden, Kadı Nu'mân'ın Sünnî yorum bilimin tüm yöntemlerine karşı olduğu anlaşılmaktadır. Esas itibarıyla İsmâilî teolojiye göre, Müslümanların ne usûlü fıkıh ne de herhangi bir yorum bilim aracına ihtiyacı vardır. Çünkü ümmetin lideri olan imam yaşamaktadır. Müslümanların sorularını cevaplayabilir ve yeni olaylar için hüküm verebilir. Sünnî âlimlerin, imamları olmadığı için fıkha ihtiyaçları vardır. Sünnî doktrininde, öncü rehber rolü din bilginleri (ulemâ) tarafından oynanır.⁴⁵ Zira Hz. Peygamber'in hadisine göre "Onlar peygamberlerin varisleridir".

Esas itibarıyla Kadı Nu'mân'ın İhtilâfu usûlî'l-mezahib'deki amacı, Sünnî hukuk teorisinin temelini, özellikle pozitif hukukta değişiklik yapmak için temel araç olan içtihat doktrinini eleştirmek ve aynı zamanda İsmâilî doktrinini savunmaktır. Bu doktrin öz, teslimiyet kavramıdır. Sünnî hukukçuların kendi makamlarına teslimiyetin (taklid) keyfi ve dolayısıyla gayrimeşru olduğunu göstermesi ve ortaya koymasının ardından Kadı Nu'mân, İsmâilîlerin kendi makamlarına, yani imamlara teslim olma nedenlerini açıklar: "Biz, onlara[imamlar], Allah'ın kendilerine sorulmasını emrettiği için bilmediğimiz şeyler hakkında soruyoruz ve onlara sadece Allah itaati emrettiği için itaat ediyoruz."⁴⁶ Aslında İsmâilîler, Allah tarafından bilgi bahşedilen yaşayan imamlara sahip oldukları için hukuki bir teoriye ihtiyaç duymamışlardır. Bu nedenle, Fâtımîlerin düşüşünden sonra İsmâilî hukuk düşüncesi, hayatta kalan İsmâilî grupları arasında bile ortadan kaybolmuştur.

⁴³ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, nşr. Ali Abdolvâhid Vâfi (Mısır: Lecnetü'l-Beyânî'l-'Arabî 1960), 3/1030; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, (Beyrut: 1935), 2/228-229; Muhammed Hamidullah, "Usûl al-Fıkh'ın Tarihi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/1 (1957), (1-18), 2-3; Adem Yiğın, *Fukaha Metoduna Göre Yazılan Usûl Eserlerinin Temel Özellikleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 1.

⁴⁴ Bunların yanında Ahmet Ekinci tarafından İsmâilî fıkıhının oluşumu hakkında kaleme alınan *Kadı Nu'mân ve İsmâilî Fıkıhının Teşekkülü* adlı çalışmayı da İhtilâfu usûlî'l-mezahib'i kısmen tanıtan bir çalışma olarak zikretmek gerekir.

⁴⁵ Kadı Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbu İhtilâfu usûlî'l-mezahib (The Disagreement of the Jurists)*, 28-30, ed. and trans. Devin J. Stewart (New York: New York University Press, 2015).

⁴⁶ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûlî'l-mezahib*, 76.

Diğer taraftan Kadı Nu'mân'ın yukarıda ismi geçen polemik eserleri arasında İhtilâfu usûli'l-mezâhib, büyük bir önem ve değere sahiptir. Fıkıhın henüz istikrar bulmadığı bir zamanda yazılmıştır. İhtilâf bize, dördüncü yüzyılın ortalarında farklı usûl ve fıkıh kaynaklarının gelişimiyle ilgili olarak önemli bilgiler verir. Ancak burada ilginç olan, İsmailî usûl ve fıkıh düşüncesiyle ilgili verdiği bilginin, Sünnî usûl ve fıkıh hakkındaki bilgiye oranla çok az olmasıdır. İhtilâf'ın büyük bir kısmı, Sünnî düşünceyi ve onlara reddiye merkez almıştır.⁴⁷ Bu durum da bize, İhtilâf'ın niçin önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Resmî Fatimî fıkıh ekolünün teorik temellerini oluşturmak için büyük bir projenin parçası olarak kaleme alınan İhtilâfu usûli'l-Mezâhib, Sünnî fakihler tarafından benimsenen hukuki yorumlama yöntemlerini (fıkıh usûlünü) eleştiren ve kendisine göre çürüten farklı bir Şîî yorum sistemi ortaya koymaktadır. Kısaca "Mezheplerin yöntemlerinin farklılığı" diye de çevirebileceğimiz İhtilâfu usûli-mezâhib, fıkıh usulü teorisinin dördüncü/onuncu yüzyıldaki en önemli tartışmaları arasında yer almaktadır. Kadı Nu'mân eserine, İslam'ın ilk yüzyıllarında fıkıh alanındaki fikir ayrılıklarının tarihsel nedenlerinin tartışılmasıyla başlar ve Sünnî fıkıh usulü teorisinin ayrıntılı konularını noktasal olarak alıp -sözgelimi kıyas, istihsan gibi- hem gayri meşru hem de geçersiz olduklarını tartışarak devam eder. Sünnî fıkıh mezheplerinin ihtilâf, taklid, icmâ, nazar, kıyas, istihsan, ictihad ve re'y konularındaki yaklaşımları ile bunlara muhalif olan Zâhirîler'in istidlâl yöntemini eleştirir. İhtilâf'ta İbn Dâvûd ez-Zâhirî'den (ö. 297/910) yapılan alıntılar çokluğu nazarı itibara alındığında tenkitlerinde dikkate değer ölçüde ondan faydalandığı ortaya çıkar. Bu nedenle söz konusu eser, ilk dönem Zâhirî düşüncesi itibarıyla da önem taşımaktadır. Her ne kadar İhtilâf'ın asıl görevi İsmailî fıkıh geleneğinin temelini ortaya çıkarmak olsa da metin Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhirî'nin eseri *el-Vusûl ila Ma'rifeti'l-usûl* de dâhil olmak üzere artık mevcut olmayan pek çok fıkıh usulü çalışmasını korumakta ve böylece usulü fıkıhın tarihsel gelişiminde önemli bir aşamanın röntgenini ortaya koymaktadır. Eserin fıkıh usulü tarihi bakımından taşıdığı bir diğer önem, teşekkül döneminden itibaren kendi zamanına kadar fıkıh usulü alanında Sünnîlerle Şîîler arasındaki ihtilaf konularını yansıtmadır.

Kadı Nu'mân, genel olarak fikhî eserlerinde Sünnî mezheplerle aynı seviyede bir fıkıh mezhebi kurmaya çalışmakta ve bunun teorik alt yapısını da İhtilâfu usûli'l-mezâhib'le oluşturmaya gayret etmektedir. İhtilâf'ın bu çabanın bir parçası olduğu göze çarpmaktadır ve bu temelde İhtilâf, genel fıkıh düşüncesi içinde azınlığı teşkil eden Şîî söylem için bir dayanak noktası arama gayretindedir. Bahse konu eser, fıkıhın kaynakları ile ilgili olarak hala yaygın olan farklı görüşleri çok canlı bir şekilde ortaya koyar. Mezkûr esere bir göz atıldığında, açık bir şekilde dördüncü yüzyılın başlarında fıkıhın hala istikrara varma sürecinde olduğu ve Sünnî ekollerin, dört hukuk kaynağının kabulü üzerinde ittifaka ulaşmaya çalıştıkları müşahede edilir.

İhtilâfu usûli'l-mezâhib'in yazılış tarihi ile ilgili olarak, 343/954 yılından itibaren kaleme alındığını söylemek mümkündür. Bunun kanıtı, eserin halife Mu'iz'in Nu'mân'ı mezalim hâkimi olarak atayan 28. Rabî'u'l-evvel /343/30-Eylül 954 tarihli kararnamesidir (ahidnâme). Kararnameden İhtilâf'ın 343 tarihinden sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Poonawala, Kadı Nu'mân'ın bu çalışmayı Deâimu'l-İslâm'dan yaklaşık bir yıl önce, 348/959 yılında tamamladığını tahmin olarak⁴⁸ ileri sürmektedir. Kitabın başında Nu'mân'ın Muiz tarafından çıkarılan kararnamenin onaylanması vesilesiyle Fatimî diyarındaki en yüksek yargı dairesine istinsah ettiği için 343 civarında kaleme alındığı tahmin edilmektedir.⁴⁹ Fıkıh kitabı müellifi olarak kırk yılı aşkın, fıkıhı tatbik eden bir yargıç olarak yaklaşık otuz yıllık tecrübenin ardından Kadı Nu'mân, artık kendine güvenir şekilde rejimin siyasi muhalifleriyle tartışmaya girmeye hazır hale gelmiştir. Onun İhtilâfu usûli'l-mezâhib'teki delilleri/kanıtları kullanma biçimi bunun açık göstergesidir. Söz konusu eserin, Şafii'nin İslam hukukunun kökleri (asılları) veya kaynaklarını ilk kez sistematik olarak incelediği meşhur Risâle'yi yazmasından yaklaşık bir buçuk asır sonra yazıya dökülmüş mevcut en eski Şîî fıkıh usulü kitabı olduğu⁵⁰ söylenebilir. İhtilâf, bugüne kadar da İsmailî mezhebinin bazı gruplarının birincil ve temel kaynakları arasında olmaya devam etmiştir.⁵¹

İhtilâfu usûli'l-mezâhib'in kaleme alınış gerekçesine gelince, Kadı Nu'mân onu yazma sebebini (bölüm başlıklarından da anlaşıldığı üzere) içtihadı ve reyî savunan Sünnî ulemaya reddiye olarak göstermektedir. "Rakibini yani Sünnî bilgini yendiğini, ancak rakibin daha sonra bir el kitabında (kürrâse) içtihadın geçerliliğini savunanların görüşlerini bildiren ve geçerliliğine dair delil getiren bir risale yazdığını ileri sürmektedir. Rakibin tezinde sunduğu tüm argümanları kitabında aktardığını ve kendisine sunulan diğer argümanlarını eklediğini yazmaktadır. Ardından, sadece hukuki yorumlama (içtihat): taklîd, icmâ', nazar (spekülatif akıl yürütme), kıyas, istihsân ve istidlâl (çıkartım) değil, Sünnîlerin içtihatlarında başvurdukları tüm diğer yorum ilkelerini de çürütmeye karar vermiş⁵² ve bu sebeplerle adı geçen eseri kaleme almıştır. Kendisi İhtilâf'ı yazma gerekçesi olarak baş tarafında şöyle demektedir:

"Ehl-i kiblenin, Kur'ân'ın açık anlamı (zâhir) üzerinde mutabık kaldıktan ve Rasûl'ünü doğru olarak kabul ettikten sonra, birçok furu fıkıh meselelerindeki fetvalarda, bazı usûl-ü fıkıh konularında ve birçok yorumlama meselelerinde

⁴⁷ Lokhandwalla, *Introduction*, 48-50.

⁴⁸ Poonawala, "*İsmâ'îlî Jurisprudence*," 123-24; Stewart, *Nu'mân-Disagreements of the Jurists*, xii.

⁴⁹ Poonawala, "The Evolution of al-Qadî al-Nu'mân's Theory of Ismaili Jurisprudence as Reflected in the Chronology of his Works on Jurisprudence", 295-349.

⁵⁰ Devin J. Stewart, *Islamic Legal Orthodoxy: Twelver Shiite Response to the Sunni Legal System* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 1998), 178.

⁵¹ Poonawala, *The Pillars of Islam*, xxxiii.

⁵² Al-Qâdî al-Nu'mân, *İhtilâf usûl al-madhâhib*, 232-33; Stewart, *Nu'mân-Disagreements of the Jurists, Introduction*, xxiv.

ihtilaf ettiklerini gördüm. Bu konularla ilgili olarak, çeşitli görüşleri benimsemişler, farklı gruplara dağılmışlar ve çeşitli tartışmalı taraflar oluşturmuşlardır ve bu, Allah Teâlâ'nın şu âyetlerinin farkına varmalarına ve okumalarına rağmen (olmuştur): "Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin!"⁵³ "Kendilerine kitap verilenler, ancak kendilerine o apaçık delil geldikten sonra ayrılığa düştüler."⁵⁴ "Kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler"⁵⁵ "Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler."⁵⁶ "Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?"⁵⁷ "Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı."⁵⁸ Çünkü Allah (c.s.), bu âyetlerde bölünmeyi ve ihtilafı kınamış, emretmek ve teşvik etmek suretiyle birlik ve dayanışmaya çağırmıştır. Dinin ayakta kalmasını arzu etmiş ve burada bölünmelerin oluşmasını yasaklamıştır. Bu nedenle, adı geçen konunun ayrıntılı bir açıklamasını bu kitapta yazmaya karar verdim."⁵⁹

Öte taraftan *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*'teki atıflarından ve kaynaklardan biz, Kadı Nu'mân'ın günümüze ulaşamayan çok sayıda Sünnî fıkıh usûlü eserine sahip olduğunu veya ulaşabildiğini anlamaktayız. Onun *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*'i yazmak ve bu suretle kendi fıkıh düşüncesine muhalif gördüğü fikirlere, özellikle Sünnîlere reddiye için birçok Sünnî fıkıh usûlü eserine ulaşabildiği açıkça görülmektedir. Zira O, sünnî fıkıh usûlü eserlerinden doğrudan ve dolaylı olarak iktibasta bulunmakta ve konuyu atıfta bulunduğu söz konusu çalışmalarla açıklamaya çalışmaktadır. Eser boyunca da müteaddit defalar okuyucuyu sıkmamak için Sünnîlerin delillerini yalnızca özetleyerek verdiğini belirtmektedir. Sözelimi icmayı anlatırken böyle bir tutumu takip ettiğini⁶⁰ görmek mümkündür. Genelde ya doğrudan ya da ara kaynaklar aracılığıyla, çok sayıda Sünnî usûlü fıkıh eserinden alıntı yapmaktadır. Ancak kaynak olarak kullandığı kitapların isimlerini nadiren zikretmekte, çoğu durumlarda dolaylı olarak sadece müellifinin ismini vermektedir. O'nun ismini zikrettiği kitap adı çok azdır. Sözelimi Şâfiî'nin *Edebu'l-Kadı, İhtilâfu's-Şâfiî ve'l-Mâlik*'i, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Hasan b. Ziyad el-Lü'lü'nin (204/819-20) *el-Mücerred*'i ve İsa İbrahim ed-Dârî'in (3/9. yüzyıl) kıyas üzerine kaleme aldığı eserine Muhammed b. Dâvûd tarafından yazılan reddiye onun zikrettiği kitaplardandır.⁶¹ Kadı Nu'mân'ın alıntı yaptığı metinleri karşılaştırması onun, Şâfiî'nin fıkıh usûlü'ne dair kaleme aldığı *er-Risâle, Cimâ'u'l-ilm ve İbtâlü'l-istihsân* adlı eserlerinden de alıntı yaptığını göstermektedir. Ancak adı açıkça verilmiş az sayıdaki eser, Kadı Nu'mân'ın, zamanına kadar oldukça gelişmiş bir Sünnî eser geleneğinde sunulan çok yönlü ve gelişmiş bir içtihat sistemine karşı çıktığı ve çoğu artık mevcut olmayan çok sayıda önemli çalışmadan doğrudan alıntı yaptığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bazı durumlarda da verdiği isimden biz yazarın eserini tahmin edebilmekteyiz. Mesela, Bağdatlı Mu'tezilî bilgin Ahmed b. Ali b. İhsid (327/938) 'in kitabının adını zikretmeden onun adını vermektedir. Fakat İhsid'in adının geçtiği yerde tartışılan konunun icma olması ve atfın da icma ile ilgili olması bibliyografik kaynaklarda ona nispet edilen⁶² *Kitâbu'l-icma*'ı aklımıza getirmektedir. Yine o, bir Şâfiî bilgini olan İbn Sürayc'ın eserlerine atıfta bulunur. Bütün bunlardan şunu söyleyebiliriz ki, çalışmalar ilerledikçe, el yazmaları düzenlendikçe ve yayımlandıkça ve çapraz referans araçları geliştirildikçe, Kadı Nu'mân'ın doğrudan ya da dolaylı olarak erişebildiği usûlü fıkıh eserlerini belirlemek mümkün olabilir. Daha erken eserler yayınlandıkça ve sonraki çalışmalarda korunan parçalar daha yakından incelendikçe, İhtilâfu usûli'l-mezâhib ile erken dönem usûlü fıkıh eserleri arasındaki bağlantılar daha açık ve belirgin hale gelecektir. Zira dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda kaleme alınan bu türdeki ufuk açıcı eserlerin çoğu korunamamıştır ve içerdikleri materyaller sadece daha sonraki bibliyografilerden ve dağınık parçalar ve iktibaslardan bilinmektedir.⁶³ Bu itibarla İhtilâf, Hicret'in dördüncü yüzyılının ortalarında İslam hukukunun kaynaklarının gelişme aşamasının bir resmini veren ve dönemi aydınlatan bir eser olarak daha da bir ehemmiyet kazanmaktadır.

Yine kullanılan kaynaklar bağlamında İhtilâfu usûli'l-mezâhib, Ebû Bekr Muhammed ibn Dâvûd b. Ali İsfahânî'nin⁶⁴ (ö. 297/910) eserinden kapsamlı alıntılarını içermektedir. Bunun sebebi olarak Kadı Nu'mân'ın Zâhirî ve Şîi Ahbâriyle aynı yorum yöntemini benimsemiş olmasını ileri sürebiliriz. Zira adı geçen gruplar yorum yöntemlerinde kesin bilgiye ulaşmak istedikleri için zannî olan kıyası reddetme yoluna gitmişlerdir. Bunların aksine, Sünnî bilginler bu konuda kesinlik aramamakta, zannî galibi yeterli görmekte ve yöntemde kesinlikten ziyade doğru ve tutarlı bir yöntemin peşindedirler. Buna mukabil adı geçen gruplar Sünnîleri bu yüzden eleştirmiş ve kıyasa kesin bir surette karşı çıkmışlardır. Onlarla aynı kanaati paylaşan Kadı Nu'mân da onların argümanlarını, İhtilâfu usûli'l-mezâhib'te kıyasa reddiye konusunu kaleme alırken sıklıkla kullanmıştır. Zira Kadı Nu'mân'a göre de zannîliğin fıkıh usûlünde yeri yoktur. Nasların açıkça hüküm

⁵³ eş-Şûrâ, 42/13.

⁵⁴ el-Beyyine, 98/4.

⁵⁵ el-Bakara, 2/213.

⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/19.

⁵⁷ Muhammed, 47/24.

⁵⁸ en-Nisâ, 4/82.

⁵⁹ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, 4-6.

⁶⁰ Al-Qâdî al-Nu'mân, *Ikhtilâf usûl al-madhâhib*, 93, 105-6, 193.

⁶¹ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, 66, 260, 322-324.

⁶² İbn Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, ed. Ayman Fu'âd Seyyid (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 1/622.

⁶³ Stewart, Nu'mân, *Disagreements of the Jurists, Introduction*, xxiv.

⁶⁴ Zahirî mezhebinin ikinci imamıdır. Mezhep kurucusu Dâvûd ez-Zâhirî'nin oğludur.

koymadığı durumlarda kendisine başvurulabilen yaşayan bir imam olduğu için, müçtehit teoride hukuktaki belirsizliklerle uğraşmak zorunda değildir. İbn Dâvûd, Kadı Nu'mân'a, kendisinin de geçersiz olduğunu kanıtlamaya çalıştığı yorum bilim yöntemlerinden sadece kıyasa karşı değil, aynı zamanda taklit ve istihsân dâhil olmak üzere diğer yöntemlere karşı da gelişmiş argümanlar temin etmiştir. Ancak Kadı Nu'mân'a göre, Zâhîrîlerin istidlâli (çıkarım) yöntemsel bir ilke olarak benimsemeleri de bir çelişkidir. Çünkü ona göre istidlal, kıyas ve diğer yöntemler kadar özeldir ve müçtehidin onda hata etmesi mümkündür.⁶⁵ Bu yüzden İhtilâf'ın yalnızca içeriğinin büyük bir kısmı değil, aynı zamanda biçimi bakımından da öncelikle İbn Davûd'un günümüze kadar gelemeyen eseri *el-Vusûl ilâ mârifeti'l-usûl'e* dayandığını ileri sürmek mümkündür.

Bunların yanında İhtilâfu usûli'l-Mezâhib, muhteva itibarıyla de kendine has bir özelliğe sahiptir. Zira o, herhangi bir Sünnî fıkıh usûlü el kitabına çok benzememektedir. Hâs, âmm, icmâ, kıyas, emir, nehiy, elfaz bahisleri, vs.'den söz etmemektedir. Metin, içtihatın tüm biçimlerini reddetmesi bakımından, İsnâ Aşeriyye'nin Ahbârî hareketine oldukça benzemektedir.⁶⁶ Kadı Nu'mân'ın İhtilâfu usûli'l-mezâhib'te önerdiği içtihat teorisi farklı Şii unsurlara sahiptir ancak aynı zamanda çağının Sünnî fıkıh teorisiyle yoğun bir şekilde bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Bu teori, Kuran, Peygamber'in sünneti⁶⁷ ve sadık imamların haberleri olarak sadece üç temel hukuk kaynağını tanımaktadır. O'nun Kur'an ve sünneti kaynak olarak kabul etmede Sünnî teoriyle aynı düşünceyi paylaştığını söyleyebilmekle beraber başta icma ve kıyas olmak üzere diğer Sünnî kaynaklar ve özellikle Sünnî içtihat teorisini şiddetle reddettiğini söylemek mümkündür.

Kadı Nu'mân'ın İhtilâfu usûli'l-mezâhib'inde icma, kıyas ve içtihat konuları diğer konulara göre daha uzundur. Yukarıda da açıklandığı gibi o, eserini ilk olarak Hanefî olan bir muhalifinin içtihatla ilgili görüşlerini çürütmek için yazdığı ve sadece içtihat konusunun ele alındığı bir incelemeye cevaben yazmıştır. Kadı Nu'mân söz konusu eserinde, kıyasa da aynı miktarda yer verir. Zira kıyas uzun zamandır hem Sünnîler ve hem de Şîa arasında yoğun polemiklerin konusu olmuştur. Şîa, İmamlara atfedilen ve bazıları Kadı Nu'mân'ın alıntı yaptığı ve fıkhîta hüküm vermede kıyasın kullanılmasını kınayan çok sayıda rivayeti kullanmıştır. Bunlardan bazılarında, İmam Caferî Sâdık bu konuda Ebû Hanîfe ile tartışıyor olarak tasvir edilmiştir. Her ne kadar söz konusu tartışmalarda anakronizm görünse de muhtemelen Kadı Nu'mân yazmadan önceki birkaç nesilden kalma ve özellikle bu konudaki yoğun tartışmalardan ortaya çıkmışlardır.⁶⁸ Öte taraftan Sünnîlere göre kıyas ve benzeri yöntemler fikhî/hukukî boşlukları doldurmak için kullanılan yöntemlerdir. Kadı Nu'mân bu yöntemlere ihtiyaç duymaz. Zira yaşayan İmam teorik olarak zor meseleleri hemen çözüme kavuşturabilir. Bu nedenle İsmâîlîlerin durumları Sünnîlerden ve çağdaşları olan ve İmamları gaybet halinde olduğundan doğrudan kendisine erişilemez olan İsnâ aşeriyye'den oldukça farklıdır.

Kadı Nu'mân İhtilâf'ta icmaya büyük yer ayırmıştır ki bu kitabının en uzun bölümüdür.⁶⁹ Çünkü Sünnîlerde icma çoğu zaman Şîa'yı dışlamak için kullanılmıştır; icma Sünnîlerin birliğinin sembolüdür. Ayrıca icmaya yer verme ve onu tartışma ilk dönem fıkıh usûlü eserlerinde merkezi bir yer işgal etmiştir. Bu sebeplerle Kadı Nu'mân onu uzun bir şekilde tartışmaya ihtiyaç duymuş olabilir.

İhtilâfu usûli'l-mezâhib'in diğer usûl eserlerinden ayırt edici bir başka özelliği, her ikisi de Zâhîrîlerden esinlenen Ahbârîlerinki gibi yüzde yüz kesinliğe/katıyette ulaşma konusunda ısrarlı olması ve ihtilafa ilişkin belirsizliği bir felaket olarak görmesidir.⁷⁰ Kadı Nu'mân bahse konu eserinde özne unsurları içerdiğini ileri sürdüğü Sünnî yorumlama yöntemlerinin geçersiz olduğunu kanıtlama gayretine girişir. Eserin birkaç yerinde Sünnî usûldeki sınıflama farklılığına rağmen (mütekellimün, usûliyyûn) hepsinin de yorumun öznelliği hususunda aynı anlama geldiğini ifade eder.⁷¹ Zira ona göre, Sünnîler ve İsnâ Aşeriyye daha çok kutsal metinle rasyonalite dengesi ve kesinlikten ziyade doğru fıkhî prosedürle ilgilenmekteydiler. Mutlak kesinlikten (katilik) ziyade yüksek olasılığa (zann-ı galip) sahip oldukları için oldukça rahat idiler. Bu yüzden İhtilâf, içtihatla öznelliği ve özne Sünnî içtihadı kınar. Ona göre hatalı insanlar, yetkisi Kuran'ın kendisi tarafından belirlenen masum (yanılmaz) İmamlar tarafından yönlendirilmedikçe, Allah'ın hükmünü belirleme hakkına sahip değildir. Sünnîlerin kullandıkları zannîliğe dayanan bütün yorumlama yöntemleri, bunu yapmakla eşdeğerdir. Bunun yerine fakihler, Kuran'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine müracaat ederek hükmü belirlemeli ve yorumlarında, yetkisi Kuran tarafından belirlenen İmamların görüşlerine göre yönlendirilmelidirler. İmamlara uymak, kesinliğin garantisidir. İmamları takip etmeyi terk etmek ise belirsizliktir.⁷² Zikredilen bu yöntemden sapmalar zannîliğe yol açar ve zannîlik, Allah'ın hükümlerinde kabul edilemez.⁷³ O Sünnî içtihadı, İsmâîlî düşünceye göre, Allah'ın seçtiği bir yargıç/hâkim olan İmam'ın otoritesine bir tehdit olarak görmüştür. Eserinin ilk bölümüne, yeterli bilgiye sahip olmayan, Allah'ın emir ve yasaklarını ikame etme hususunda hiçbir arzu ve iradesi olmayan bu kişilere yargı görevini verdikleri için Emevîleri ve Abbasîleri kinayarak başlamıştır.⁷⁴

⁶⁵ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, 292-294.

⁶⁶ Stewart, *Islamic Legal Orthodoxy*, 246.

⁶⁷ Kadı Nu'mân'ın Sünnet'ten kastı, İhtilâf'tan da anlaşılacağı üzere kendisine ulaşan şifahi rivayetleri de içeren Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır.

⁶⁸ Cafer-i Sadıkla Ebû Hanîfe arasındaki söz konusu tartışma Sünnî rivayetlerde farklı şekilde ve Ebû Hanîfe lehine anlatılmaktadır.

⁶⁹ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, 90-179.

⁷⁰ Stewart, *Islamic Legal Orthodoxy*, 184.

⁷¹ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, 4-6, 296-298.

⁷² Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, 42.

⁷³ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, 177-178.

⁷⁴ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, 32.

Öte taraftan sürekli karşılıklı tartışmalar genellikle tartışmanın taraflarını birbirine benzetme gibi istenmeyen etkilere sahiptir ve amacı Sünnî fıkıh usûlünü çürütmek olan İhtilâfu usûlî'l-mezâhib, önemli ölçüde biçimsel olmak üzere, terminoloji olarak da Sünnî fıkıh usûlû el kitaplarına benzemiştir. Bu tür eserlerde olduğu gibi, icma, kıyas, istihsan, içtihat ve taklîd bölümleri vardır. Bahse konu eserle standart fıkıh usûlû el kitapları arasındaki önemli bir fark, nasların yorumlanmasına ilişkin dilbilgisi kurallarına ayrılmış elfâz bölümlerinin, özellikle de emir ve nehiyle ilgili bölümlerin, amm ve hass lafızların, mutlak ve mukayyed, nesih ve mensuh vb. bölümlerin olmamasıdır. Bu durum da Kadı Nu'mân'ın Sünnî usulcülerin gramer ve dilbilimsel yorumlarının çoğuyla aynı fikirde olduğu veya tartışmalarında mezkûr konuları ele almak için acil bir ihtiyaç duymadığı şeklinde yorumlanabilir.

İhtilâfu usûlî'l-mezâhibin istidlal bölümünde Zâhirî fıkıhının Kadı Nu'mân üzerindeki etkisini açık bir şekilde görmek mümkündür. Aynı şekilde taklid bölümündeki bilgilerin, taklidi reddeden Zâhirîler, Taberî ve Kitâbu fesâdi't-taklîd'i yazan el-Şâfiî'nin öğrencisi Müzenî gibi reddedenlerle ortak tarafı çoktur. Nazar ile ilgili bölüm, usûlû fıkıhın günümüze kadar gelen eserlerinde bir bölüm olarak yer almamaktadır. Kadı Nu'mân'ın bu bölümde İbn İhşîd dâhil olmak üzere özellikle Mutezile'ye atıfta bulunduğu açıktır ve onun, Mutezilî âlimler tarafından yazılan ve nazar'a hasredilmiş bölümleri içeren usûlû fıkıh kitaplarına ulaşması mümkündür.

Esas itibarıyla Sünnî düşünce ile Şîî düşünce arasında yorumlamada aklın rolü noktasında tarih boyunca polemikler olmuştur. Bilindiği gibi bu tür polemikler, kökenlerini, imamın mutlak yargı yetkisinin naslara dayalı olduğunu savunan ve imamin vahiy otoritesine hakaret olarak algılanan rey ve kıyasa karşı uyarı yapan klasik bir İmamet otoritesinde temelini bulur. İhtilâfu usûlî'l-mezâhib, bölümlerden de anlaşılacağı üzere, söz konusu fikir çatışması ve tartışma geleneğinin içinde yer alır; başlıca yeniliği, usul kavramlarındaki müteakip gelişmelerle orantılı bir eleştiri içerir.

Fikhî bir mevzu olarak değil de usûlde bir konu olarak işlenen velayet teorisi, İsmailî içtihatlarının hem temel ilkesi hem de olmazsa olmazıdır. Kadı Nu'mân'ın usûle ilişkin ileri sürdüğü diğer ilkeler, Sünnî yorumuyla uyumludur. Ancak Şîî düşüncede usûl, velayet temeli üzerine kurulu olduğundan onsuz diğerlerinin yerine getirilmesi anlamsızdır. Bu yüzden o, sünnilerden farklı olarak usûlünde velayet teorisine de yer vermiştir. Diğer taraftan "velayet" kavramıyla yakından ilişkili olarak, hukuk teorisini etkileyen teolojinin diğer iki kritik unsuru vardır: İmam tarafından yetkili öğretme ve yorumlama şeklinde tanımlayabileceğimiz "ta'lim" ve "te'vil" kavramları. İsmaililer, Şii inancı ve doktrini ile tutarlı olarak, İmamlarının özel ve ilham edilmiş ilahi bilgiye (ilm) sahip olduğuna inanmışlardır. Bilgi, onlara Kuran'ın ve yalnızca insan aklıyla erişilemeyen şeriatın ilahi kitabının tam anlamına erişmelerini sağlamıştır. İmam'ın ilmi, bu kapsamlı anlamın özel, yetkili öğretisi (ta'lim) sağlamalarına da imkân sağlamıştır. İmamlar aynı zamanda eşsiz bir te'vil, yani ilâhi mesajı zamanlarının ihtiyaçlarına göre yorumlama yeteneğine sahiptiler.⁷⁵ Kadı Nu'mân da bu düşünce doğrultusunda velayet kurumuna yer verir. O, velayet doktrini kapsamında İmamların beyan ve otorite olarak kararlarını/hükümlerini üçüncü kaynak olarak kabul ettiği için, İmamların otoritesini meşrulaştırmak adına büyük çaba sarf etmektedir. Bunun için en-Nisâ, 4/59 ve en-Nahl 16/43 âyetlerini delil olarak göstermektedir. "Ülû'l-emr" ve "Ehl-i Zikr"ın İmamlara işaret ettiğini ileri sürmektedir; İmamlarla da Fatimî halifelerini kastetmektedir. İmam İsmailîler için yanılmaz bir rehberdir ve güçleri, teoride asla sınırlanmamıştır. Elbette pratikte, siyasi durum belirli sınırlar koymuştur. Esas itibarıyla Kadı Nu'mân'ın ortaya koyduğu usûlû fıkıh düşüncesinde gaybet halindeki İmamlara uyma ve itaat etme, Sünnî doktrinindeki mezhepleri taklitten farklı değildir. Ancak Nu'mân söz konusu itaatin taklitle aynı olduğu görüşünü reddetmektedir. O, İsmailîlerin kendi taklidine sahip olmakla suçlanabileceğinin farkındadır. Ancak o, imamlardan gelen her şeyin Kur'an ve sünnet çerçevesinde kaldığını, Sünnîlerin ise seleflerini ve mezheplerini kendi tercihlerine göre ittiba ettiklerini savunmaktadır.⁷⁶

Diğer yandan İsnâ Aşeriyye/Caferîlerden farklı olarak Fatimî İsmailîlerin hâlihazırda Fatimî halifesi şeklinde bir imami vardı. Fikhî konularda nihâi karar/yorum mercî İmam olduğundan başlangıçta yorum yöntemi olarak usûlû fıkıh ihtiyacı duyulmamıştır.⁷⁷ Yorumlama yöntemlerine sadece özel durumlarda gerek duyulmuştur. Bu nedenle İsmailî doktrinde bir fikhî konunun nasslarda belirtilmeyen durumlarda/meselelerde usûlû fıkıh dayanarak hüküm çıkarma girişimi, mevcut imamın fikhî otoritesini inkâr etmekle eşdeğer tutulmuştur. Zira nassların ele almadığı durumlar söz konusuysa, fikhî usûlûyle istinbat yerine bütün ilâhi bilginin kaynağı olarak görülen İmâm'a müracaat edilmelidir. Bir fakihin fıkıhî ilişkin olarak kendi yorum teorisini oluşturmaya teşebbüs etmesine müsaade edilmemelidir.⁷⁸ Mevcut bir imamın varlığı hasebiyle kapsamlı bir fikhî usûlünü gereksiz olarak gördüğünden dolayı Kadı Nu'mân, ihtilâfu usûlî'l-mezâhib boyunca Sünnî fakihleri böyle bir teori oluşturma çabalarından dolayı tenkit etmiştir. Sünnî fikhî mezheplerinin ihtilâf, icmâ, taklid, kıyas, istihsan, nazar, ictihad ve re'y konularındaki yaklaşımlarını eleştiride hep sözü edilen bakış açısı bulunmaktadır.

Kadı Nu'mân'ın fikhî teorisinde, fikhî dayandığı kaynaklar, dini otorite ve hukuk yorumlama teorisi (usûlû fıkıh) bakımından, zamanın diğer sünnî fikhî mezheplerinde bulunanlardan çokten farklı olsa da hem ihtilâf ve hem de Deâim'de, İsmailî fikhîni diğer fikhî geleneklerinde görülen bazı temel standartlara biçimsel olarak/usulen uyumlu hale getirmiştir. Onuncu yüzyılın başlarına gelindiğinde, meşru olarak tanınmak için fikhî mezheplerinde tanınmış el kitabına veya muhtasar bir fikhî kitabına ek olarak, bir usûlû fikhî el kitabı gerekli hale gelmiştir. Kadı Nu'mân tek başına bu temeli sağlamış ve eserleri, o zamandan günümüze kadar İsmailî fikhî için standart referans eserler olarak kalmıştır.⁷⁹

⁷⁵ Jamal, Principles in the Development of Ismaili Law, 117.

⁷⁶ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûlî'l-mezâhib*, 44-46.

⁷⁷ Bu yaklaşımın günümüz İsmailîler'inde özellikle Nizarilerde mevcut olduğuna dair bk. Mustafa Öz, *İsmailiyye Mezhebi, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 614.

⁷⁸ Kadı Nu'mân, *İhtilâfu usûlî'l-mezâhib*, 43-44.

⁷⁹ Stewart, *Disagreements of the Jurists, Introduction*, xiv.

Sonuç

İhtilâfu usûlî'l-mezâhib tartışmasız fıkıh usûlünün erken tarihinin en önemli ve eski eserlerinden biridir. Onun değeri, metninde bazı tahrifler olmakla birlikte, bütünsel ve eksiksiz olması, reddiye amaçlı olarak, onuncu yüzyılın ortalarında var oldukları şekliyle Sünnî hukuk teorilerinin kapsamlı bir incelemesini yapmasında yatmaktadır. Yine onun, en genel çerçevede akıl-vahiy ilişkisinden ve aklın ve akfî yöntemlerin dini metinleri anlamadaki yerinden bahsettiği, akfî yöntemlere itiraz ettiği, bunun yerine İmam'a müracaat etmekten söz ettiği ve Fatimî İmamların otoritelerini sağlamlaştırmaya çalıştığı söylenebilir. Bunu yaparken de ilginç bir şekilde İhtilâfu usûlî'l-Mezâhib'te, İsmailî fıkıh düşüncesine nispeten az yer ayrılmış, fakat fıkıhın kaynakları hakkındaki Sünnî nazariyeler ayrıntılı olarak tartışılmış ve reddedilmiştir.

Ayrıca İhtilâfu usûlî'l-mezâhib, Sünnî usûlü fıkıhının tarihsel gelişimini yansıtmada Sünnî eserler kadar Şii eserlerinin de önemli olduğunu ortaya koymuştur. Kadı Nu'mân'ın sadece Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî usûlü fıkıh el kitaplarını değil, aynı zamanda Zahirî, Cerîrî ve Mutezilî usûlü fıkıh kitaplarını da kullandığı ve bunlar içinde Zâhirîlerin etkisinin en üst düzeyde olduğu görülmektedir.

İhtilâfu Usûlî'l-Mezâhib'in ehemmiyeti dört Sünnî fıkıh mezhebinin ortaya çıkmasından önce, dördüncü/onuncu yüzyılın sonlarına doğru fıkıhın teorik gelişimin seyrini izlemek için vazgeçilemez bir eser olmasından kaynaklanır. Eserin fıkıha en önemli katkısı, Şafii'nin ölümünden sonraki yaklaşık bir buçuk yüzyıllık süreyi, fıkıh usûlünün erken tarihlerini aydınlatmasıdır. Ayrıca söz konusu eser, özellikle hukuk tarihi ile ve ikincil olarak Fâtimî tarihi ile ilgilenenler için de faydalı bir eser olma özelliği taşımaktadır.

İhtilâfu usûlî'l-Mezâhib bir Şii eseri olarak bize erken dönem Sünnî fıkıh usûlünün oldukça ileri bir seviyeye ulaştığını göstermesi itibarıyla da önemlidir. İçindeki konu başlıkları bunun en güzel kanıtıdır. Ancak Kadı Nu'mân, Sünnî usûlündeki geleneksel elfâz konularını ya aynen kabul ettiği ya da eserine almaya ihtiyaç duymadığı için yer vermemiştir. Fıkıh usûlü konularının kendi aralarındaki bütünlük, irtibat ve insicam açısından bakıldığında, o dönemdeki elfaz konularının da diğer delil/kaynak konularında olduğu kadar ileri bir seviyede olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Baben, Daniel. *The Fatimid Legacy and the Foundation of Modern Nizârî İmamate*. ed. Farhad Daftary-Shainool Jiwa. London: I. B. Tauris Publishers, 2017.
- Daftary, Farhad. *A Short History of Ismailis, Traditions of a Muslim Community*. Edinburgh: University Press, 1998.
- Daftary, Farhad. *The Ismâ'îlîs: Their History and Doctrines*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer-Tarihleri ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa, 2017.
- Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa, 2016.
- Defteri, Ferhad. *el-İsmailiyyûn: Târîhuhüm ve akâiduhum*. çev. Seyfettin el-Kasîr. 2. basım, Beyrut: Daru'-Sâki, 2014.
- Ekinçi, Ahmet. *Kadı Nu'mân ve İsmailî Fıkıhının Teşekkülü*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022, 43.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: 1935.
- Fyzee, Asaf Ali Asghar. "Qadi an-Nu'mân: The Fatimid Jurist and Author". *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume: 66, Issue:1, s. 5-8, Ocak 1934. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00082630>
- Fyzee, Asaf Ali Asghar. transl. *The Pillars of Islam: Da'a'im al-Islam of al-Qadi al-Nu'mân (Laws Pertaining to Human Intercourse)*. Revised and annotated by Ismail Kurban Husein Poonawala, New Delhi: Oxford University Press, 2007.
- Hasan, Muhammed Kamil. *fî Edebi'l-Mısri'l-Fâtimiyye*. Kahire: Hindavi, 2012.
- Hamidullah, Muhammed. "Usûl al-Fıkh'ın Tarihi". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. cilt 2/sayı. 1 (1957), 1-18.
- Hanif, Nadeem. *Islamic Concept of Crime and Justice: Social Religious and Economic, Crime and justice*. New Delhi: Sarup ve Oğulları 1999.
- Hedûkâ, Sümeyye Muhtar- Şurահrah, Sümeyra. *Eseru'd-diâyeti'l-mezhebiyye ale'l-kitâbeti't-târihiyye (el-Kadı Nu'mân ve müellefâtuhu enmüzece h. 313-363)*. Câmiatu Muhammed bu-Diyaf el-Mesile, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Heinz Halm. *Shia Islam: From Religion to Revolution*. trans. Janet Watson and Marian Hill, İkinci ed. New York: Columbia University Press, 2004.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun. *Mukaddimetü İbn Haldun*. nşr. Ali Abdolvâhid Vâfi, Lecnetü'l-Beyâni'l-'Arabî, 1960.
- İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *Kitabu'l-Fihrist*. Ayman Fuâd Seyyid. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Qâdî al-Nu'mân, *The Epistle of the Eloquent Clarification Concerning the Refutation of Ibn Qutaybah*, ed. Avraham Hakim, Leiden: Brill, 2012.
- Jamal, Arif. *Principles in the Development of Ismaili Law, 115 (2001)*. (Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law 7, 115-126.) <https://ssrn.com/abstract=2160098>
- Kadı Nu'mân, Nu'mân b. Ebî Abdillâh Muhammed b. Mansur. *Te'vilü'd-Deâmi'l-İslâm*. thk. Muhammed Hasan A'zami, 3 Cilt, ts. Lokhandwalla, Shamun Tayyib Ali. K. *İkhtilâf Usûlî'l-Madhâhib*. Simla: 1972.
- Madelung, Wilferd. "The Sources of Ismâ'îlî Law," *Journal of Near Eastern Studies* 35/1 (1976). <https://doi.org/10.1086/372451>
- Moojan Momen. *An Introduction to Shi'î Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. New Haven: Yale University Press, 1985.
- Öz, Mustafa. *İsmâiliyye Mezhebi, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı. İstanbul: İSAV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa-eş-Şekâ. Mustafa Muhammed. "İsmailiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2001.
- Özen, Şükrü. "Nu'mân b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, İstanbul 2007.

- Poonawala, Ismail Kurban Husein. "The Evolution of al-Qadi al-Nu'mân's Theory of Ismaili Jurisprudence as Reflected in the Chronology of his Works on Jurisprudence, 303". *The Study of Shi'i Islam*, ed. F. Daftary & G. Miskinzoda. London: I. B. Tauris, 2013.
- Poonawala, Ismail Kurban Husein. Isma'ili Jurisprudence, *Encyclopaedia Iranica*, 14, 2. Fasikül, s. 195-197.
- Poonawala, Ismail Kurban Husein. "Al-Qâdî al-Nu'mân and Isma'ili Jurisprudence". *Medieval Isma'ili History and Thought*. Farhad Daftary (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Sâmîî, İsmâîl. *Kadı Nu'mân ve cuhûduhu fî irsâi deâimi'l-hilâfeti'l-Fâtîmiyye ve't-Tatavuru'l-Hadârî bi Bilâdi'l-Mağrib*. Merkezu'l-Kitâbil-Akademiyye, 1. Basım, 2010.
- Seyyid, Eymen Fuâd. *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîrun Cedîd*. Kahire: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1992.
- Stewart, Devin J. *Islamic Legal Orthodoxy: Twelver Shiite Response to the Sunni Legal System*. Salt Lake City: The University of Utah Press, 1998.
- Stewart, Devin J., *The Disagreements of the Jurists -A Manual of Islamic Legal Theory- Library of Arabic Literature*. New York and London: New York University Press 2015.
- Şeker, Mehmet. "Fâtîmîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 82 (2017), 163-170. <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/issue/archive>
- Tamir, Arif. *el-Kâim ve'l-Mansûr el-Fâtîmiyyân*. Beyrut: Dârü'l-İfâk, 1402.
- Yığın, Adem. *Fukaha Metoduna Göre Yazılan Usûl Eserlerinin Temel Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.